

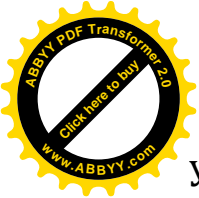
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка
Інститут педагогіки та психології
Кафедра практичної психології

Пасько К. М.

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Навчально-методичний посібник
для студентів спеціальності «Практична психологія»
денної та заочної форм навчання

Суми
Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка
2012

УДК 159.9:2
ББК 88.57я73
П86

Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
(протокол № 9 від 26.03.2012)

Рецензенти:

С. О. Ніколаєнко – кандидат психологічних наук, доцент
Української академії банківських справ,

Г. Є. Улунова – кандидат психологічних наук, доцент СумДПУ
ім. А. С. Макаренка

Пасько К. М.

П 86 Психологія релігії: навч.-метод. посіб. [для студ. спец.
«Практична психологія» денної та заочної форм навч.] /
К. М. Пасько. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка,
2012. – 112 с.

У навчально-методичному посібнику в контексті психології релігії розглянуто основні психологічні течії, здійснено психологічний зріз релігійної проблематики на вітчизняних теренах, визначено сутність, функції, структуру та основні поняття психології релігії як невід'ємної складової науки психології.

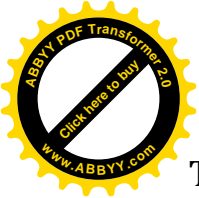
Навчально-методичний посібник розрахований на студентів психологічних спеціальностей різних форм навчання, практичних психологів, викладачів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться проблемами у галузі психології релігії.

УДК 159.9:2
ББК 88.57я73

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Опис предмету навчальної дисципліни «Психологія релігії» (для студентів ДФН)	7
Опис предмету навчальної дисципліни «Психологія релігії» (для студентів ЗФН)	8
Тематичний план дисципліни «Психологія релігії» (для студентів денної форми навчання)	9
Тематичний план дисципліни «Психологія релігії» (для студентів заочної форми навчання)	11
Модуль I. Історичні етапи формування психології релігії як самостійної дисципліни.....	12
Лекція №1. Психологія релігії як галузь наукового знання.....	12
Лекція №2. Виникнення і особливості становлення психології релігії (кінець XIX – початок XX ст.)	19
Лекція №3. Психологічні аспекти осягнення релігії представниками психоаналітичного напрямку (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм)	26
Лекція №4. Психологія релігії в контексті основних напрямків сучасної психології (К. Роджерс, С. Гроф, Е. Еріксон, В.Франкл, Г. Оллпорт та ін.)	32
Модуль II. Релігійні феномени в психології релігії.....	40
Лекція №5. Феномен релігійної віри в психології релігії.....	40
Лекція №6. Релігійні почуття	46
Лекція №7. Психологічні особливості релігійної молитви	50
Лекція №8. Сучасні проблеми психології релігії	58
Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять	66
Плани семінарських занять	66
Зміст самостійних занять.....	77

Теми для написання рефератів з курсу «Психологія релігії» для студентів денної та заочної форм навчання	82
Контрольні питання до заліку з навчального курсу «Психологія релігії».....	85
Тестові завдання до курсу	88
Система оцінювання з курсу «Психологія релігії» для студентів денної форми навчання.....	98
Система оцінювання з курсу «Психологія релігії» для студентів заочної форми навчання.....	99
Використана та рекомендована література до вивчення курсу.....	100

ПЕРЕДМОВА

Психологія релігії, як невід’ємна складова науки психології, набуває все більшого значення в сучасному науковому світі. До того ж у повсякденному житті ми постійно маємо справу з різноманітними питаннями віри, серед яких і відправлення служби в храмі, і прагнення збереження духовних традицій, і бажання вирізняти святість істинної релігії своїх пращурів, і проблеми сектантства, і віра в елементарні забобони, і всілякі новомодні вірування тощо.

Психологія релігії – галузь психології, що вивчає психологічні і соціально-психологічні фактори, які обумовлюють особливості релігійної свідомості; намагається пояснити поведінку віруючих у цілому і представників різних релігійних течій зокрема.

Дослідження в рамках психології релігії беруть свій початок з кінця XIX – початку XX ст. Однак на розвиток та становлення психології релігії значний вплив мають погляди І. Канта, Ф. Шлейєрмахера, дослідження таких європейських вчених, як В. Вундт, У. Джемс, Е. Еріксон, А. Маслоу, Е. Старбек, Г. Тіррел, Ф. фон Хьюгель, Дж. Фаулер, Т. Фехнер, В. Франкл, Е. Фромм та ін.

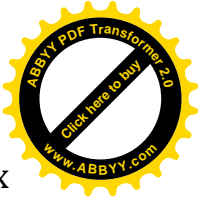
Варто підкреслити, що вченими накопичено достатній досвід щодо проблематики змісту релігійної свідомості, емоційних станів і почуттів людини під час молитви, сповіді і здійснення різних обрядів.

Практика свідчить, що вивчення законів формування, розвитку і функціонування психології релігії доцільно здійснювати з урахуванням наступних складових:

- загальної теорії психології релігії – вивчає релігійну свідомість, релігійні почуття, психологічні функції релігії в духовному житті особистості і суспільства;

- диференціальної психології релігії – розглядає релігійне свідоме і почуття віруючих людей з урахуванням конкретного соціального середовища та історичної епохи;

- психології релігійних груп – вивчає соціально-психологічну структуру релігійних общин, механізми спілкування, навіювання, установок і їх вплив на свідомість, почуття та поведінку віруючих людей;

– психології релігійного культу – досліджує вплив релігійних обрядів на психіку людини.

Оскільки релігійний досвід пов'язаний із активною діяльністю душі, психіки, то дослідження в галузі психології релігії становлять певний інтерес як для самої науки психології, так і для суспільства в цілому. Крім того, кількість людей у світі, саме звичайних пересічних громадян, які байдуже ставляться до питань духовності і світобудови, з часом меншає.

У наш час психологія релігії всебічно охоплює проблеми структури і типології релігійного досвіду та його обумовленості, вивчає роль релігійних станів і актів у поведінці особистості, порушує проблеми звернення до совісті, досліджує релігійні позиції, досвід, розвиток, а також почуття провини і шкодування.

Курс «Психологія релігії» розроблений для студентів денної та заочної форми навчання, спеціальності «Практична психологія».

Основна мета навчального курсу – ознайомлення студентів із особливостями суб'єктивного в релігії: релігійністю індивіда в його соціальних зв'язках, перш за все у функціональних; мотивами і установками, що обумовлюють релігійні уявлення; станами свідомості; релігійною поведінкою і діями; релігійними відносинами (всередині спільноти, із зовнішнім світом).

У рамках даного курсу студенти мають знати: поняття та особливості релігії в психологічній науці, основні етапи історичного розвитку і становлення психології релігії; особливості впливу релігії на психологічну характеристику етносів; основні підходи до вивчення психології віруючих; специфіку та особливості методики досліджень у психології релігії; орієнтуватись у проблематиці її сучасних розробок.

У процесі вивчення курсу студенти повинні вміти: скласти психологічну характеристику основних типів особистості, схильних до релігійності, маючих релігійний досвід; надати вікові і соціально-психологічні характеристики особистості і груп, що сприймають релігійні вірування; викласти сутність наукового підходу до досліджень психології релігійного досвіду; визначити психологічні аспекти релігійних ритуалів і культів.

Опис предмету навчальної дисципліни
«Психологія релігії»
(для студентів ДФН)

Підготовка бакалаврів, спеціалістів	Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
<p>Кількість кредитів, відповідних ECTS: <i>1,5 кредити</i></p> <p>Модулів: 1 +(навчальний проект: ІНДЗ)</p> <p>Змістових модулів: <i>2 ЗМ</i></p> <p>Загальна кількість годин: <i>54 год.</i></p> <p>Тижневих годин: <i>2 год.</i></p>	<p>Шифр та назва напрямку <i>0101</i> <i>Педагогічна освіта</i></p> <p>Шифр та назва спеціальності <i>Практичний психолог</i></p> <p>Освітньо-кваліфікаційний рівень <i>бакалавр, спеціаліст</i></p>	<p>За самостійним вибором</p> <p>Рік підготовки: 4, 5</p> <p>Семестр: 1</p> <p>Лекції (теоретична підготовка): <i>16 год.</i></p> <p>Практичні (лабораторні): <i>12 год.</i></p> <p>Самостійна робота: <i>26 год.</i></p> <p>Індивідуальна робота: <i>науковий реферат</i></p> <p>Вид контролю: <i>залік.</i></p>

Опис предмету навчальної дисципліни
«Психологія релігії»
(для студентів ЗФН)

Підготовка бакалаврів, спеціалістів	Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
<p>Кількість кредитів, відповідних ECTS: <i>2 кредити</i></p> <p>Загальна кількість годин: <i>72 год.</i></p>	<p>Шифр та назва напрямку <i>0101</i> <i>Педагогічна освіта</i></p> <p>Шифр та назва спеціальності <i>Практичний психолог</i></p> <p>Освітньо-кваліфікаційний рівень <i>бакалавр,</i> <i>спеціаліст</i></p>	<p>Рік підготовки: <i>4,5</i></p> <p>Семестр: <i>1, 2</i></p> <p>Лекції (<i>теоретична підготовка</i>): <i>16 год.</i></p> <p>Практичні (<i>лабораторні</i>): <i>є 12 год.</i></p> <p>Самостійна робота: <i>44 год.</i></p> <p>Вид контролю: <i>залік.</i></p>

Тематичний план дисципліни «Психологія релігії» (для студентів денної форми навчання)

Змістовний модуль I

Історичні етапи формування психології релігії як самостійної дисципліни.

Тема 1. Психологія релігії як галузь наукового знання.

Тема 2. Виникнення і особливості становлення психології релігії (кінець XIX – початок XX ст.).

Тема 3. Психологічні аспекти осягнення релігії представниками психоаналітичного напрямку (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм).

Тема 4. Психологія релігії в контексті основних напрямків сучасної психології (К. Роджерс, С. Гроф, Е. Еріксон, В. Франкл, Г. Оллпорт та ін.).

Змістовний модуль II

Релігійні феномени в психології релігії.

Тема 5. Феномен релігійної віри в психології релігії.

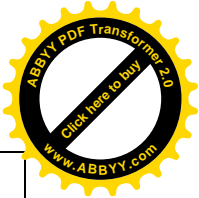
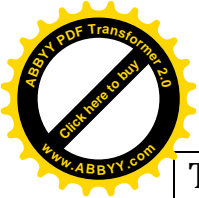
Тема 6. Релігійні почуття.

Тема 7. Психологічні особливості релігійної молитви.

Тема 8. Сучасні проблеми психології релігії.

Структура залікового кредиту курсу

Тема	Кількість годин, відведених на:			
	Лекції	Практичні заняття	Самостійну роботу	Індивідуальну роботу
Змістовий модуль I. Історичні етапи формування Психології релігії як самостійної дисципліни				
Тема 1. Психологія релігії як галузь наукового знання.	2	2		
Тема 2. Виникнення і особливості становлення психології релігії (кінець XIX – початок XX ст.).	2	2		

Тема 3. Психологічні аспекти осягнення релігії представниками психоаналітичного напрямку (З.Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм).	2	2		
Тема 4. Психологія релігії в контексті основних напрямків сучасної психології (К. Роджерс, С.Гроф, Е. Еріксон, В. Франкл, Г.Оллпорт та ін.).	2		10	
Змістовий модуль II. Релігійні феномени в психології релігії				
Тема 5. Феномен релігійної віри в психології релігії. Людина як релігійна істота. Феномен деструктивних культів і тоталітарних сект.	2	2	6	
Тема 6. Релігійні почуття.	2	2		
Тема 7. Психологічні особливості релігійної молитви.	2		10	
Тема 8. Сучасні проблеми психології релігії.	2	2		
Підсумок	16	12	26	8

Всього: 54 год.

Тематичний план дисципліни «Психологія релігії» (для студентів заочної форми навчання)

Тема	Кількість годин, відведених на:		
	Лекції	Практичні заняття	Самостійну роботу
Тема 1. Психологія релігії як галузь наукового знання.	2	2	
Тема 2. Виникнення і особливості становлення психології релігії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).	2	2	
Тема 3. Психологічні аспекти осягнення релігії представниками психоаналітичного напрямку (З.Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм).	2	2	
Тема 4. Психологія релігії в контексті основних напрямків сучасної психології (К. Роджерс, С.Гроф, Е. Еріксон, В. Франкл, Г.Оллпорт та ін.).	2		15
Тема 5. Феномен релігійної віри в психології релігії. Людина як релігійна істота. Феномен деструктивних культів і тоталітарних сект.	2	2	14
Тема 6. Релігійні почуття.	2	2	
Тема 7. Психологічні особливості релігійної молитви.	2		15
Тема 8. Сучасні проблеми психології релігії.	2	2	
Підсумок	16	12	44

Всього: 72 год.

МОДУЛЬ I

Історичні етапи формування психології релігії як самостійної дисципліни.

Змістовне навантаження модулю присвячене проблематиці психологічного сенсу релігії в житті індивіда зокрема і суспільства в цілому, а також узгодженню теоретичного і практичного виміру дослідницьких пошуків, параметрів та сфери функціональності релігії в історії людської цивілізації.

Тези лекцій

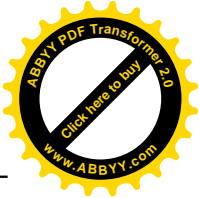
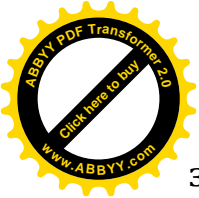
Лекція № 1

Психологія релігії як галузь наукового знання

Психологія релігії – наукова дисципліна, що утворилась завдяки синтезу фундаментальних знань кількох наук, серед яких філософія, релігієзнавство, психологія, соціологія, теологія, богослов'я та ін. Саме у них психологія релігії еkleктично запозичила основні принципи, методи та поняття. Кожна з означених вище наук, по-своєму презентує сферу психологічної діяльності в релігії. Не дивлячись на неодноразові намагання вчених віднести дисципліну «Психологія релігії» суто до психології, релігієзнавства або ж соціології, жодні з них не отримали позитивного завершення.

Релігія є особливою сферою прояву психіки людини, що пов'язана з її пошуком духовного і психологічного захисту, ідейних та інших орієнтирів, що функціонують у формі вірувань і практичних дій, які, зазвичай, здійснюються людьми при неможливості самостійного вирішення повсякденних проблем у процесі боротьби за власне існування у складних умовах оточуючого реального світу.

Джерела релігії та релігійності людини беруть свій початок у особливостях функціонування людської психіки. Віруючі особи схильні пов'язувати своє звернення до релігії з чудом, просвітленням, підтримкою, допомогою тощо. Контактуювання людини з релігійною реальністю є релігійним досвідом особи. Залежно від обраної релігії, вона може стати як засобом духовного

зцілення, піднесення людини, так і об'єктом маніпуляцій, а отже – може використовуватись з різною метою.

Прийнято виокремлювати ряд психологічних показників, що допомагають усвідомленню релігії як такої:

1. Релігія є специфічною формою суспільного життя людей (суспільної свідомості), що має свої особливості і яка викликає специфічні стани психіки у віруючих людей.

2. Релігія передбачає наявність специфічних груп – груп віруючих людей та конфесійної групової виключності.

3. Релігія пов'язана із вірою у образи, поняття, які в рамках релігійного вірування вважаються священними і трактуються як надприродні.

4. Релігія передбачає певну сукупність вірувань, правил, законів, що представлені в релігійних канонах.

5. Релігія передбачає наявність особливої сукупності певних культових дій та ритуалів.

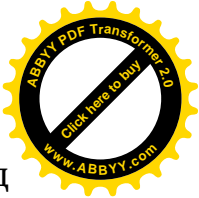
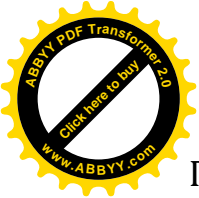
Класифікація релігій. Безліч підходів до класифікації релігій обумовлюється існуванням досить строкатого набору різноманітних нормативних, географічних, етнографічних, філософських, морфологічних, лінгвістичних та інших принципів, за якими і відбувається класифікація. Вагомою саме для психології є можливість класифікації релігій за двома основними складовими, що дозволяють визначити їх специфіку і схожість: за направленістю і за географічної ознакою. Зазвичай вирізняють:

1. Релігії авраамічного монотеїзму (віра в єдиного Бога), що мають витоки з давнього іудаїзму і включають у себе іудаїзм, християнство та іслам.

2. Релігії індійського походження, що представлені індуїзмом, південним буддизмом (тхеравада), джайнізмом та сикхизмом.

3. Дальньосхідні релігії, що представлені конфуціанством, даосизмом, синтоїзмом, північним буддизмом (махаяна).

Зазначену класифікацію релігій доповнюють етнічні релігії, що наявні у культурах різних суспільств, які іноді розглядаються як первісні. Серед них можна назвати релігії аборигенів Африки,

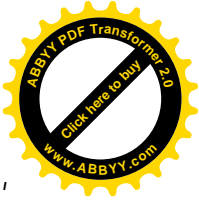
Полінезії, Австралії, північноамериканських індіанців тощо. Серед вагомих прадавніх релігій, що на сьогодні припинили своє існування, слід виокремити релігії вавилонян, прадавніх греків і римлян, індіанців майя, ацтеків тощо.

Структура психології релігії. Психологія релігії – є унікальною дисципліною, яка вирізняється поміж інших дисциплін складною багаторівневою структурою свого предмету. **Психологія релігії** – галузь психології, що вивчає психологічні і соціально-психологічні фактори, які обумовлюють особливості релігійної свідомості та намагається пояснити поведінку віруючих у цілому і представників різних релігійних течій зокрема.

Сучасні дослідження **релігійної свідомості** розглядаються за кількома рівнями:

1. Загальнотеоретичний рівень психології релігії передбачає вирішення питань щодо походження та сутності релігії, її структури, змісту і функцій релігійної свідомості, досліджує релігійні почуття, уявлення, феномен віри, психологію релігійних процесів тощо. Представники даного напрямку спираються на поєднання релігієзнавства та психології, з метою дослідження зазначених проблем використовують етнографічний матеріал, здійснюють історичний зріз проблеми (В. Вундт, С.О. Токарев, Дж. Фрезер та ін.).

2. Наступний рівень представлений соціально-психологічними теоріями типології віруючих. Прихильники даного напрямку (Дж. Леуба, Ю. Макселон, Дж. Олпорт, А. Міллер, Дж. Хоффман, О. Петрович, Г. Писманік та ін.) розглядають динаміку формування релігійності в процесі розвитку людини, особливості структури, змісту релігійних почуттів, уявлень та поведінки в різних статево-вікових групах, залежність релігійності від соціального статусу особи і соціальної орієнтації індивіда. У рамках цього напрямку, спираючись на соціологічні дослідження, була доведена вікова та статеві відмінності у сприйманні релігійних вірувань, залежність релігійності від соціального статусу і поведінки людини.

3. Третій рівень презентований релігійною психопатологією, що вивчає психопатологічні форми релігійної свідомості індивіда та пов'язується з проблемами психіатрії, психотерапії і кримінальної психології.

4. Четвертий рівень пов'язаний із розглядом особливостей існування релігійних феноменів (як і будь-яких інших продуктів психічної діяльності) у формі психофізіологічних процесів у свідомості конкретних людей, специфікою фізіологічних основ релігійних вірувань та переживань тощо.

5. Сутність емпіричного рівня полягає у накопиченні фактичного матеріалу, що може бути презентований у формі автобіографічних свідчень, розповідей та різноманітних документів віруючих (К. Гіргензон, В. Грюн та ін.).

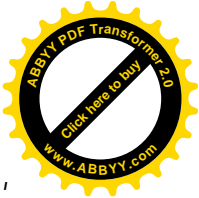
6. Останній рівень представлений прикладною психологією релігії, до сфери діяльності якої належать проблеми релігійної педагогіки, пасторської психології (розглядає психологію культу, релігійного виховання, приходську і позаприходську роботу священнослужителів з віруючими та розробляє ефективні методи впливу на віруючих людей) та релігійної психотерапії (А. Бойзен, К. Штольц, Р. Мей, К. Гумпертс та ін., сутність її в тому, що священник, проводячи релігійну службу, обряд причастя, сповіді тощо стимулює у віруючих відтворення соціальних зв'язків, відвертає увагу від душевної скрути, формує позитивний і цілісний погляд на світ).

У рамках прикладної психології релігії представлені оптимальні шляхи відповідного формування людської особистості та способи впливу на свідомість, почуття та волю індивіда, весь накопичений протягом століть досвід, що складався у послідовну систему виховання.

Основні методи психології релігії можна виокремити в наступні групи:

1. Загальнофілософські методи (діалектика, позитивістський підхід, прагматичний підхід тощо).

2. Загальнонаукові методи (метод системного аналізу, структурно-функціональний метод, аналіз і синтез, дедукція та індукція тощо).

3. Соціологічно-психологічні методи (спостереження, самоспостереження, експеримент, психологічний тест, анкетування, інтерв'ю, дослідження документів).

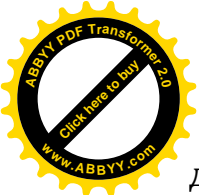
У межах даної лекції доцільно розглянути соціально-психологічні методи.

Метод *спостереження* передбачає процес спостерігання за поведінкою віруючих людей. За допомогою цього методу фіксуються зовнішні прояви релігійності під час богослужінь, молитов, сповіді, причащення тощо. Використовуючи цей метод, необхідно бути тактовним, враховувати особливості об'єкта спостереження, дотримуватися заздалегідь визначеної мети, не користуватися записниками, будь-якою відео – або аудіоапаратурою.

Суть методу *самоспостереження* або інтроспекція полягає у детальному описі віруючою людиною власних переживань щодо тих або інших подій, пов'язаних із релігійним життям, релігійним досвідом людини, її почуттями, особистими враженнями від спілкування з Всевишнім через молитву тощо. На сьогодні відомо кілька варіантів використання методу самоспостереження. Це може бути пасивна і активна інтроспекція, експериментальне самоспостереження, сьогочасне самоспостереження тощо.

Експеримент як метод психології релігії виключає зовнішнє втручання в релігійне життя віруючої людини. Як правило, в ході експерименту дослідником створюється певна ситуація, яка безпосередньо впливає на особу віруючого, після чого здійснюється спостереження за його реакцією на використаний подразник (збудник). Також в експерименті може застосовуватись метод соціометрії, який дозволяє вивчити особистісні якості віруючої людини і дослідити взаємовідносини між членами релігійної групи.

Одним із широко використовуваних методів дослідження у психології релігії є *психологічний тест* (з англ. test – випробування, перевірка). За допомогою психологічного тесту можна зафіксувати реальну поведінку віруючої людини у стандартних умовах. Наприклад, віруючій особі може бути запропоновано надати відповіді на поставлені у тесті запитання. Після обробки тесту, його результати

дають можливість з'ясувати психічні риси віруючого, ступінь його внутрішньої або зовнішньої релігійності тощо.

У рамках психології релігії може бути використаний метод *опитування* у двох основних формах – анкетування та інтерв'ю.

Анкета (від франц. *enquete* – опитувальний лист) уявляє собою комплекс спеціально підібраних питань, на які віруючим особам пропонують дати свої відповіді. Питання мають бути коректними, стислими, точними, максимально наближеними до життєвих ситуацій.

При застосуванні методу *інтерв'ю* (від англ. *interview* – зустріч, бесіда) важливим є чітке визначення головної цілі та переліку основних запитань, з метою кращого розуміння предмету дослідження. Запорукою вдалого використання методу інтерв'ю є створення невимушеної, доброзичливої атмосфери, обстановки психологічного комфорту для щирого висловлення власних думок і позицій віруючої особи.

Дослідження документів є методом вивчення науковцями щоденників і автобіографій релігійних містиків, аскетів, відлюдників, ясновидців і на основі цього побудови власних міркувань щодо тих чи інших релігійних феноменів. Цей метод надає дослідникам можливість проникнути у внутрішній світ віруючої людини, при цьому вагому роль відіграє критичне ставлення до зазначеного матеріалу, з метою уникнення отримання хибних результатів.

При вивченні психіки віруючої особи, з метою отримання належних результатів, запобігання однобокого висвітлення досліджуваної проблеми, бажане комплексне використання зазначених методів.

Таким чином, психологія релігії спирається на емпіричний матеріал, використовує кількісні методи, математичний апарат, що суттєво відрізняє її від традиційних гуманітарних дисциплін, які переважно оперують описово-оцінюючими методами.

Основні терміни й поняття: релігія, релігійна психологія, психологія релігії, предмет, об'єкт психології релігії, релігійні феномени, загальнофілософські методи, загальнонаукові методи, соціологічно-психологічні методи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / За ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Бучма О. Релігійність особи: мотиви та вияви. Показники та критерії релігійності // Академічне релігієзнавство: Підручник. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 528 – 534.
3. Грассері Р. де-ла Психология религии / Пер. с франц. В. И. Писаревой. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1901. – 332 с.
4. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 418 с.
5. Зиммель Г. Религия. Социально-психологический этюд. – М., 1909.- 65 с.
6. Карагодіна О. Релігія як соціально-психологічне явище // Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 501 – 519.
7. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство. – Київ: Кондор, 2004. – 646 с.
8. Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. – К.: Світ знань, 1992. – 52 с.
9. Красников А. Н. Методология классического религиоведения. – Благовещенск: Библиотека журнала «Религиоведение», 2004. – 148 с.
10. Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференційної психології релігії // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – С. 65—75.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: Рада, 1995. – 16с.
12. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
13. Начала христианской психологии. Опыт самоиспытания. Сатис. – СПб., 2000. – 31 с.
14. Оллпорт Г. В. Личность в психологии. – М.—СПб., 1998. – 345 с.
15. Попова М. А. Критика психологической апологии религии (Современная американская психология религии). – М.: Мьюль, 1973. – 261 с.
16. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
17. Психологія. З викладом основ психології релігії. – Л.: Свічадо, 1998. – 320 с.
18. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
19. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Вид. 3-тє. – Тернопіль, 2002. – 448 с.
20. Смирнова (Дубова) Е. Т. Введение в религиозную психологию: Учеб. пособ. – Самара: Издательский Дом «Бахрах». – М., 2003. – 160 с.
21. Угринович Д. М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
22. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66–97.
23. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – С. 179–203.

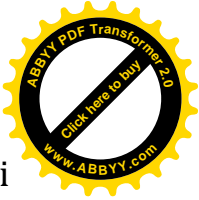

Лекція № 2

Виникнення і особливості становлення психології релігії (кінець XIX – початок XX ст.)

Як самостійна дисципліна психологія релігії в основному склалась у кінці XIX – на початку XX ст. Принаймні, саме на кінець XIX ст. припадає стрімкий розвиток наукової сфери, особливо суспільно-історичних та природничих наук, техніки, промисловості. Характерно, що у цей період історія, етнографія, порівняльна міфологія, етнографічні дослідження актуалізували проблеми специфіки вірувань різних народів світу, а їх осмислення вимагало знань як загальної, так і індивідуальної психології. При цьому, тогочасна психологія досягла вже значних успіхів у вирішенні як теоретичних, так і практичних завдань. У психологію було впроваджено експериментальний метод досліджень, який почав визначати подальший розвиток психологічної науки. Особливої актуалізації у тогочасній психології релігії почали набувати філософські системи, що досліджували проблеми філософії релігії, в яких раціонально обґрунтовувались релігійні феномени, враховувались їх психологічні особливості тощо (М. Боголюбов, Г. Гегель, Г. Геффдінг, Б. Спіноза).

Провідними центрами психологічних експериментів стають спеціальні лабораторії у Німеччині, США, Росії та Франції. Отже, виникнення психології релігії як самостійної дисципліни було зумовлене соціальними потребами суспільства, успіхами в розвитку психології, потребами у психологічному осмисленні емпіричного матеріалу, накопиченого релігієзнавцями та іншими чинниками. До того ж теоретичне накопичення психологічних розвідок і нагальна потреба в їх практичному застосуванні вимагали нового осмислення релігійного буття людини. Тим паче, що в останній чверті XIX ст. дослідження почали проводитись одночасно в багатьох країнах. Втім, торкаючись питань виникнення і становлення психології релігії як самостійної наукової дисципліни, доречним буде звернутись до певних поглядів щодо предмету її вивчення беззаперечних вчених авторитетів.

Так, на думку Г. С. Сковороди, релігія є внутрішнім станом душі людини. Головною ідеєю досліджень філософа є проблема людини, що розглядається у процесі її перетворення, самопізнання на шляху до пізнання Бога. Отже, Г.С. Сковорода ототожнює процеси самопізнання і Богопізнання. Молитву він вважав одним із чинників оновлення душі і розумів її як Богомислення, через яке відкриваються невидимі таємниці світу.

Ф. Шлейєрмахер прагне дослідити психологічні особливості релігійної свідомості. У релігійній свідомості він виокремлює відношення до безкінечності і особливу чуттєвість. Релігія, на його думку, є самобутньою реальністю, їй не можна навчитись.

Значною мірою виникнення психології релігії пов'язують із діяльністю американського психолога С. Холла та появою його статті «Моральне та релігійне виховання дітей». Підтримуючи ідею про повторення дитиною у своєму індивідуальному розвитку основних етапів історії людського роду, С. Холл говорить про потребу надання можливості проходити через релігійну та інші стадії розвитку.

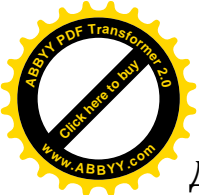
Е. Старбек розглядав проблеми релігійних процесів, зокрема навернення. Вчений – прихильник ідеї вродженості релігійних інстинктів, що виступають необхідною умовою пристосування до оточуючого світу. Його думку поділяв і Джордж Коу.

Американський філософ Джеймс Пратт, один із фундаторів психології релігії, вивчав психологічні аспекти осягнення феномена віри, культу та містицизму.

Суттєвий внесок у розвиток психології релігії зробив У. Джемс, засновник американської Асоціації психологічних досліджень. До кола його наукових інтересів входили аномальні стани людської психіки, специфіка релігійної свідомості, унікальність відчуттів віруючих людей, переродження людини з невіруючої на віруючу та навпаки тощо.

Серед засновників психології релігії значне місце посідають праці Джемса Леуба, який пропонував створити гуманістичну релігію, яка б стала фундаментом нової етики.

У цей же час в американській психології релігії закладаються основи пастирської психології та релігійної психотерапії (А. Бойзен,

Дж. Олівер, К. Штольц та ін.). Варто наголосити, що американська школа здійснила значний вплив на становлення європейської психології.

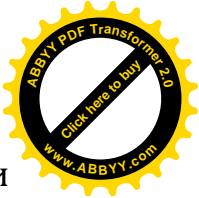
На той час у світі нараховувалось кілька напрямів, кілька шкіл, кожна з яких мала неповторний національний відтінок, детермінований характером філософських, психологічних та релігієзнавчих традицій. Отже, у США на початку ХХ ст. провідну роль відігравала педагогічна психологія, у Франції – психіатрія і соціальна психологія, а в Німеччині – загальна психологія. Школи мали відмінності як у психологічній, так і у релігієзнавчій сфері.

Вагомий внесок у розвиток психології релігії здійснили французькі психологи кінця ХІХ – початку ХХ ст. Т. Рібо, Т. Флурнуа, невропатологи Ж. Шарко і П. Ріше, психологи і психіатри Е. Бутру, Г. Делакура, П. Жане та ін. [16]. Досягнення в психіатрії та невропатології сприяли вивченню містицизму, фанатизму, святості тощо.

Е. Дюркгейм звертається до проблем соціально-психологічного вивчення релігійності [12, 190–219]. Релігію розглядає у трьох вимірах: у межах загальної теорії суспільства, у контексті соціології релігії, та в рамках етнології релігії. Релігія, на його думку, є вірою у соціально значуще, а не у надприродне, Божественне.

Р. Грассері вбачав первісну причину релігії у почутті, яке породжує потребу в стосунках з божеством і виступає у вигляді культу, який виникає в релігії найпершим. Поява культу зумовлена потребами духу, в якому зароджується сама ідея Бога. На думку вченого, релігію можна вивчати як зв'язок між людьми і Богом та іншими світовими силами, а також причини, наслідки і прояви цього зв'язку; як продукт людського суспільства та як галузь психології.

Становлення психології у Німеччині носить складний і суперечливий характер. Яскравим представником німецької психологічної школи є Вільгельм Вундт. Він вважав, що психологічне дослідження релігії можливе лише на основі історичних фактів. При цьому особливу увагу слід приділити внутрішнім, душевним мотивам. На основі аналізу традицій, звичаїв та міфів різних народів світу Вундт розкрив роль фантазії, уяви, асоціативної і афективної діяльності свідомості в процесі виникнення та функціонування релігії.

У Німеччині з'являється теологічна думка, видатними представниками якої були А. Гарнак, А. Річль, Е. Трьольч, які плекали ідею пошуку прояву божественного акту спасіння у самій людині.

Значного впливу на розвиток німецької психології релігії завдала ціла плеяда теологів: К. Гіргензон, Г. Воббермін, В. Грюн, Ф. Хайлер та ін.

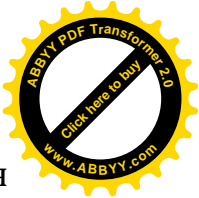
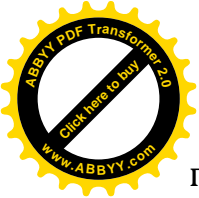
Психологія релігії в Англії формувалась під значним впливом американської психологічної школи, що зумовлено спільністю мови та культурних традицій. Видатними представниками британської психології релігії є Г. Стреттон, Р. Тоулесс, Л. Гренстед, У. Селбі, Т. Хьюс та ін.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Росії спостерігається переміщення інтелектуальних інтересів певної частини російського суспільства до релігійної містики та окультизму, актуалізуються релігійні пошуки в межах розуму (релігія боголюдини), відбувається розгром спекулятивних і метафізичних систем. Становлення психології релігії в Росії розгорталось в руслі психологічної та релігійно-філософської і богословської тематики, а також марксистсько-ленінського атеїзму та природничо-наукових досліджень. Серед видатних особистостей цього періоду, хто залишив свій помітний слід у психології релігії, М.О. Бердяєв, А.І. Введенський, Ф.М. Достоевський, Д.С. Мережковський, В.В. Розанов, В.С. Соловйов, Л.М. Толстой, С.Л. Франк, Г.І. Челпанов та ін.

В основу розуміння релігії російські богослови та філософи поклали психічні переживання віруючих, вважаючи, що ідея Бога з самого початку притаманна людській свідомості.

Спроби знайти відповідь на питання щодо істинності релігійного досвіду в суб'єктивно-психологічній сфері призвели до обґрунтування його інтимного характеру. Багато мислителів підкреслювали залежність релігійного досвіду від індивідуальних особливостей особистості, розуміючи його в дусі інтроспекціонізму [12; 16].

Основна ідея психологічної концепції Г.І. Челпанова – це теорія емпіричного паралелізму «душі і тіла», що заснована на психофізичному паралелізмі Вундта. А.І. Введенський досліджував

проблеми віри, які розглядав у тісному взаємозв'язку із сенсом життя людини. І.М. Толстой вбачав у релігії глибоко психологічне ставлення до світу. Ф.М. Достоевський вважав, що релігія є єдиною формою людського знання, що дає надію на безсмертя. Усвідомивши своє безсмертя, людина може усвідомити відповідальність за все на світі, в чому і полягає сенс життя людини.

Основною рисою релігійної філософії стає антропоцентризм – людина, її доля, призначення та пошуки сенсу життя.

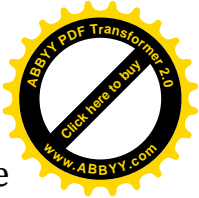
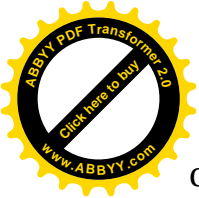
М.О. Бердяєвим у релігійній філософії були виокремлені наступні течії: офіційне церковне богослов'я (пов'язане з монастирсько-аскетичною традицією), богословська течія (ґрунтується на свободі і соборності), християнський платонізм, шеллінґіанство, соціологія (розглядається проблема космосу), та антропологізм і есхатологізм (переймаються проблемами людини, історії, культури, суспільства). У центрі філософської системи вчений ставить людину, розглядаючи совість віруючого як глибину людського духу, де людина стикається з Богом, отримує від Нього звістку, чує Його голос.

В.С. Соловйов основною проблемою філософії вважав «обожнення» людини. Він переконаний, що потрібно обожнити світ, аби він був пронизаний «софійським началом».

В.В. Розанов вбачає духовну силу християнства в орієнтації на вічні, безумовні цінності. Саме релігія стверджує вічність людського духу, вона дає людині духовний фундамент для її існування, вона включає в процес життя її глибокі духовні структури. Змінити на краще світ може тільки перетворена людина, осяяна світлом релігійності.

У традиційній теології тогочасного періоду найнезрозумілішим питанням залишається психологія Бога, хоча теологія і вибудовувалася завжди за принципами психології людини.

При розгляді становлення психології релігії необхідно враховувати, що в той час у Росії був поширений марксизм. На думку К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, релігія відображає той аспект соціального буття, в якому присутній момент залежності людей від умов їх життя. Тому релігія розглядалась як ілюзорно-компенсуючий механізм переважно у сфері соціально-економічного буття, що

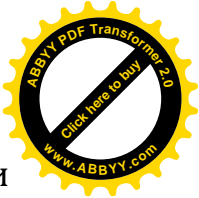
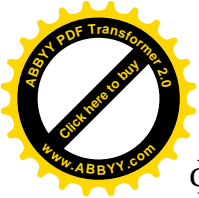
обумовлювало всі інші прояви життєдіяльності людини. Все це сприяло тому, що прихильники атеїзму відмовлялись від визнання психології релігії як науки.

У період стрімкого розвитку природничих наук, російські вчені досліджували питання щодо нервових та психічних захворювань, пов'язаних з релігією. Наприклад, В.Н. Кандінський, досліджуючи релігійні забобони, вбачав у них джерело психічних захворювань, відзначав зв'язок релігійної одержимості з психічною неповноцінністю.

В.М. Бехтерев досліджував психопатологічні епідемії релігійного характеру, їх існування він пояснював істеричністю або схильністю до цього учасників даної епідемії. У виникненні і поширенні такого явища значну роль В.М. Бехтерев відводив народним забобонам, підкреслював тісний зв'язок нервових захворювань з фізіологічними змінами в організмі, в першу чергу, в корі головного мозку. Індивід, за Бехтеревим, маючи ослаблену нервову систему, посилює релігійні вірування навіюванням (під яким він розумів прищеплення тих чи інших психічних станів однієї особи іншій за допомогою слів, міміки, жестів) і самонавіюванням, наприклад таким, що саме він є обранцем Божим, досягає релігійного екстазу, який виявлявся у вигляді різноманітних марень. Поява такого роду оманливих почуттів, на думку цього вченого, діє на психіку, як своєрідне навіювання, що зміцнює галюцинації хворої людини.

В Україні представниками релігійної філософії були І.М. Скворцов, В. Карпов, П.П. Кудрявцев, О.М. Новицький, Й.Г. Михневич, П.С. Авсенев, С.С. Гогоцький, П.І. Ліницький, Д.І. Богдашевський, П.Д. Юркевич [12; 16] та ін. Узагальнюючи їх думки та погляди, можна зробити висновок, що відповіді на суто екзистенційні питання потрібно шукати саме в релігійній сфері, бо саме в ній людина виходить за межі свого «Я», розширює власне почуття безкінечності у прагненні до досконалості.

Тож хоча і вважається, що американська та західноєвропейські школи заснували підвалини власне психології релігії, на вітчизняних наукових теренах, з'ясовуючи особливості релігійної свідомості, розвитком психології релігії переймалися знані представники

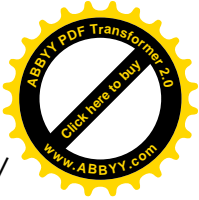

філософії, психології, природознавства, чії напрацювання стали невід'ємною складовою процесу становлення психології релігії.

Основні терміни й поняття: антропоцентризм, релігійна свідомість, екстаз, психопатологічні епідемії релігійного характеру, релігійна одержимість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Августин А. Исповедь. – М.: Канон, 2000. – 464 с.
2. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
3. Бердяев Н.А. Самопознание. – М.: Книга, 1991. – 351 с.
4. Бехтерев В.М. Гипноз. – Д.: Сталкер, 2000. – 384 с.
5. Боголюбов Н. Философия религии, Ч. I. – Т. 1. – К., 1915. – С. 85.
6. Бутру Э. Наука и религия в современной философии / Пер. и предисл. В. Базарова.- СПб.: Шиповник. – 1910. – 306 с.
7. Введенский А.И. Условие позволительности веры в смысл жизни // Смысл жизни в русской философии. Конец XIX, начало XX века. – СПб.: Наука, 1995. – С. 40-75.
8. Грассери Р. де-ла Психология религии / Пер. с франц. В. И. Писаревой. – СПб., Изд. Ф. Павленкова, 1901. – 332 с.
9. Джемс В. Прагматизм./ Джемс В. Пер. с англ. П. Юшкевича. Прагматизм/ Эбер М.: Пер. с фр. З. Введемской. О прагматизме / Юшкевич П. – К.: Україна, 1995. – 284.
10. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1993. – 418 с.
11. Лубський В. І., Козленко В. М., Горбаченко Т. Г. Історія світової релігієзнавчої думки: Хрестоматія / За ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Лубського. – К.: Тандем, 1999. – 408 с.
12. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
13. Мистика. Релігія. Наука. Класики мирового релігієведения. – М.: Канон, 2011. – 432 с.
14. Полторацкий М.П. Русская религиозная философия // Вопросы философии. – 1992. – №2. – с. 126-140.
15. Попова М.А. Критика психологической апологии религии. (Современная американская психология религии). – М.: Мысль, 1973. – 261 с.
16. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
17. Путь. Орган русской религиозной мысли. Книга 1 (I-VI). – М.: Информ-Прогресс 1992. – 752с.
18. Розанов В.В. Цель человеческой жизни // Смысл жизни в русской философии. – СПб.: Наука, 1995. – С. 341 – 371.
19. Сборник из лекций бывших профессоров Киевской Духовной Академии Архимандрита Иннокентия, протоиерея И.М. Скворцова, П.С. Авсенева (Архимандрита Феофания) и Я.К. Амфитеатрова. – К.: В Типографии Киевского Губернского управления, 1869.- VII. – 363 с.

20. Сковорода Г. Вступні двері до християнської добронравності // Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: АТ «Обереги», 1994. – С.140-150.

21. Флурнуа Т. Принципы религиозной психологии. – К., 1913. – 33 с.

22. Франк С.Л. Предмет знания: Об основах и пределах отвлеченного знания. Душа человека: Опыт введения в философскую психологию. – СПб.: Наука, 1995. – 656 с.

23. Шлейермахер Ф. Речи о религии. Монологи. – М.: ИСА, 1994. – 432 с.

Лекція № 3

Психологічні аспекти осягнення релігії представниками психоаналітичного напрямку (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм)

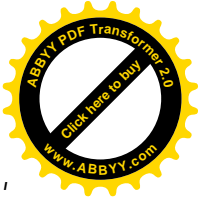
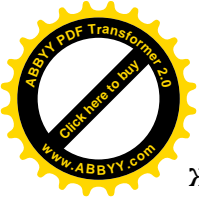
У контексті психоаналітичного напрямку психологами здійснювались спроби дослідити процес виникнення релігії та розкрити її глибинну сутність.

З. Фрейд спробував зробити психоаналіз повноправною наукою, яка б установлювала факти, пояснювала їх причини і передбачала певні наслідки [9, 177].

Зміст вивчення релігії З. Фрейд вбачав у перетворенні метафізики на метапсихологію, оскільки саме психологія вивчає релігію крізь призму людської психіки, розкриває психологічні закономірності її виникнення, розвитку і функціонування.

Структура людської психіки, згідно теорії Фрейда, представлена трьома основними інстанціями: Ід – джерело біологічних суперечливих інстинктів, що впливають на діяльність людини – сексуальних, інстинктів задоволення, самозбереження, агресивності, життя та смерті; Его – сфера раціональної психічної діяльності людини, що приймає рішення, критична інстанція, яка підіймає інстинкти до вимог реальності; Супер-Его – вимоги суспільства, правила, мораль, совість людини, норми, які висуває суспільство до особистості.

У працях З. Фрейда релігія часто виступає як проєктована в зовнішній світ психологія. Психологія релігії презентується у роботах З. Фрейда через призму психоаналізу. Проводячи ряд досліджень, Фрейд підійшов до проблеми несвідомого, яке в поєднанні з лібідо стає підґрунтям психоаналізу. Культову поведінку віруючих, вчений дорівнює поведінці невротика. Релігійний культ є невід'ємною частиною будь-якої релігії, він пов'язаний з рядом обрядів, ритуалів,

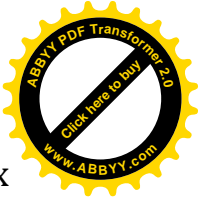
жертвоприношень, молитов тощо. Так, постійно повторюючись, релігійний культ сприяє створенню динамічного стереотипу, переростає у глибоку внутрішню потребу людини. Основними ж симптомами невроту є нав'язливі думки та дії, що відчуються невротиком як примусово повторювальні, чужі. Нав'язливі дії виявляються у примусовому повторенні стереотипних та беззмістовних дій та мають для хворого захисний характер. Аналізуючи неврот та релігійні переживання, З. Фрейд визначає, що в їх основі лежить придушення природних інстинктів. Психоаналітиком неврот подається як індивідуальна релігійність, а релігія – як загальний неврот нав'язливих станів.

Пізніше З. Фрейд пов'язує релігійність з Едіповим комплексом (сукупністю неусвідомлених уявлень і почуттів, які концентруються навколо несвідомого потягу до батьків протилежної статі, бажання позбавитися від батьків тієї самої статі, до якої належить індивід (у віці 3-5 років). У комплексі батьків Фрейд відкриває корені релігійної потреби, представляючи, що Бог – це оновлені і відтворені ранні дитячі уявлення про сублимованих батька та матір [3; 5].

Проблема мотивації особистої поведінки З. Фрейдом вирішується через систему заборон – табу, форм і видів яких існує безліч. Із первісного різноманіття табу вибудовується система релігійно-моральних приписів та заборон. У тотемізмі він вбачав ключ до реконструкції первісної культури і релігії. Віра в тотем була основою для формування різноманітних людських почуттів. У зміні модифікацій тотемізму З. Фрейд вбачав витoki релігійної свідомості.

Згідно З. Фрейду, людство створило анімістичну, релігійну та наукову картини світу і саме анімізм (проектвана у зовнішній світ внутрішня душевна психологія) є передумовою, з якої виникає релігія.

На думку вченого, Боги в житті людини виконують функції нейтралізації (усувають жах перед природою), примирення (з жорстокістю людського буття) та винагородження за страждання, які спричиняє людині культурна спільнота. Чим далі людство рухається вперед, тим більше поглиблюється компенсуюча роль релігії щодо дефектів культури.

Релігія послугувала культурі в плані приборкання асоціальних потягів. Але людина незадоволена культурою, це невдоволення зростає.

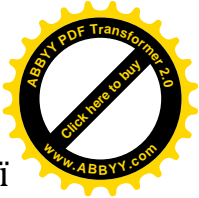
З одного боку З. Фрейд визначає релігію загальнолюдським нав'язливим неврозом, з іншого – стверджує її психотерапевтичне значення.

Учень З. Фрейда, **Карл Густав Юнг**, вдосконалюючи психоаналітичну теорію, розширив сенс лібідо в значенні могутнього життєвого пориву (презентує його як інтенціальність, направленість психічних процесів).

Згідно поглядів К. Юнга, психіка має певну структуру: свідомість (створює сама себе, пробуджується і підіймається з глибинних пластів психіки), індивідуальне несвідоме (відображає особистий досвід окремої людини, складається з переживань, що були колись свідомими, але втратили свою інтенсивність і забулись, або були витиснені у підсвідоме, не мали достатньої інтенсивності, щоб увійти у свідомість), особисте несвідоме, колективне несвідоме (генетично закріплений загальнолюдський досвід у людській психіці, який з необхідністю відтворюється у кожному новому поколінні). Колективне несвідоме містить архетипи. Несвідоме в архетипі змінюється по мірі його усвідомлення [23]. Світ архетипів виявляється у релігійно-міфологічних символах і формах, які впорядковують світ, перетворюючи хаос на космос.

На думку К. Юнга, вихідним пунктом усього духовного життя людства є досвід інтуїтивного бачення архетипів колективного несвідомого, об'єктивованого як образи міфології і релігії. У міфології, релігії, казках, мистецтві відбувається шліфування образів, які перетворюються на прекрасні або жахливі символи. Ці символи виконують функцію пристосування як до зовнішнього, так і до внутрішнього світу.

Релігія, згідно тлумачень Юнга, – перш за все стан свідомості, який є проявом життєвого зв'язку з тими психічними процесами, що знаходяться у глибині людської душі. Перш за все – це поняття, що фіксує установку свідомості, змінену досвідом священного, це шлях спасіння, що надає людині психологічної рівноваги.

К. Юнг говорить про переживання Бога як психологічної реальності, всередині людини, що є невід'ємним атрибутом людського існування, Бог є персоніфікацією колективного несвідомого. Ідея Бога вагома для психічного здоров'я особистості. Відсутність Бога в душі призводить до душевних і психічних розладів. Отже, релігія є універсальною системою психотерапії, що зцілює душу та хвороби тіла, які ініційовані душею.

Юнг, на відміну від Фрейда, відзначав, що невроз є наслідком втрати релігійного погляду на світ і виліковується він лише психічними засобами. Релігія покликана стабілізувати психіку за допомогою спеціально розробленої системи культових дій та ритуалів.

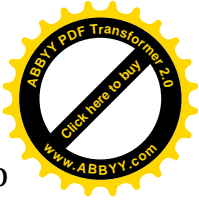
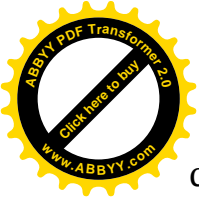
Згідно поглядів К. Юнга, людина знаходиться у постійному пошуку образу Бога в собі, в цьому криються витoki духовності, розкривається здатність людини до самотворення і зміни власного ества як уподібнення Богу.

На думку Юнга, основою хвороби людської душі є втрата духовних орієнтирів. Тому вони краще піддаються лікуванню священиком, а не лікарем. Релігійні звичаї людині потрібні для збереження свого психічного здоров'я. І «невротичну напругу», що містить у собі цивілізація, може зняти лише релігія [16].

Послідовник З. Фрейда, **Еріх Фромм**, за власним визначенням, є представником гуманістичного психоаналізу. Е. Фромм здійснив спробу синтезувати вчення З. Фрейда та К. Юнга. Представлена ним концепція релігії є своєрідною відповіддю на ті духовні пошуки людства, які ідентифікуються як проблеми життя і смерті, життя і безсмертя, добра і зла.

Е. Фромм синтезує розуміння несвідомого, представлене З. Фрейдом і К. Юнгом, підкреслюючи при цьому, що несвідоме – це та частина самості, яка вміщує поняття добра і зла, високого і низького.

Несвідоме людини містить у собі в згорнутому вигляді всю розмаїтість її життєдіяльності [16]. На думку Е. Фромма, людина, поступово втрачаючи зв'язки з природою, вимушена звертатися до різного роду раціоналізацій, продукуючи нові форми орієнтації у світі. Наявність розуму, самосвідомості, уяви Е. Фромм вважав тією

сутнісною характеристикою людини, яка її відрізняє від тваринного світу. Але і в цьому полягає трагізм особистої та соціальної буттєвості людини, оскільки завдяки розуму людина усвідомлює всю катастрофічність ситуації [3; 5].

Релігія виступає тим феноменом, у якому осмислюються екзистенційні поняття. Згідно концепції Фромма, будь-яку людину можна зрозуміти тільки в тому разі, якщо досягнути її індивідуальну релігію, її відповіді на екзистенційні питання, які розкривають сенс її буття.

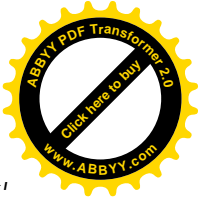
У всіх людей є релігійні потреби. Сама релігія містить не тільки традиційні релігійні вірування, але й філософські системи, соціально-політичні доктрини тощо.

Фромм висунув ідею розподілу релігій на авторитарні (релігії відчуженої людини, продукт суспільства, в якому людина пригнічує людину, де особистість є засобом, а не метою; коли свої сутнісні сили людина віддає вищій силі, яка уповноважена вимагати від неї послуху, поклоніння) та гуманістичні (стверджують самостійність людського буття, стимулюють можливості самореалізації людини; це спроба створення релігії, вільної від догматичних і культових обмежень, яка б не суперечила науковій картині світу і в той же час зберігала особливий емоційний фон, що є невід'ємним атрибутом будь-якої релігії).

Релігійний досвід, на думку Е. Фромма, притаманний більше атеїсту, ніж віруючій людині. У його концепції такий досвід презентується як утвердження принципів любові і справедливості, свободи і щастя.

Е. Фроммом були виокремлені наступні аспекти релігії: переживання (релігійне почуття і служіння), науково-магічний аспект (ідентифікація певного виду діяльності з певним божеством, молитви з метою задоволення потреб), ритуал (спільна дія багатьох осіб, яка виражає спільні устремління, що мають підстави у спільних цінностях), семантичний аспект [18, 214].

Динамічні зміни, що певним чином вдосконалили і доповнили класичний психоаналіз, дозволили поглибити уявлення про людину, зблизити психологію релігії з іншими напрямками сучасної філософії і психології.

Основні терміни й поняття: релігійний досвід, авторитарна, гуманістична релігія, невроз, несвідоме, релігійні потреби, свідомість, індивідуальне несвідоме.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виттельс Ф. Фрейд, его личность, учение и школа. – М., 2007. – 200 с.
2. Знаменитые случаи из практики психоанализа. – М., – 1995. – 288 с.
3. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
4. Попова М.А. Фрейдизм и религия. – М.: Наука, 1985. – 200 с.
5. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
6. Романець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вступ. стаття В. О. Татенка, Т. М.Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
7. Руткевич А.М. Психоанализ и религия. – М., 1987. – 62 с.
8. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94-142.
9. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. – М-Пг., 1922. – 250 с.
10. Фрейд З. Леонардо да Винчи. Воспоминания детства // Тотем и табу: СПб. – М.: Олимп. ООО «Изд.-во АСТ – ЛТД», 1998. – С. 217-278.
11. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии // Тотем и табу: СПб. – М.: Олимп. ООО «Изд.-во АСТ – ЛТД», 1998. – С. 16-183.
12. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М.: "Ренессанс", 1992. – с. 135-256.
13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 635 с.
14. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО «Издательство АСТ ЛТД», 1998. – 664 с.
15. Фромм Э. Догмат о Христе. – М.: Олимп; Назрань: АСТ, 1998. – 414 с.
16. Фромм Э. Психоанализ и дзен-буддизм // Э. Фромм, Д. Судзуки, Р. де Мартино. Дзен-буддизм и психоанализ. – М: Изд.-во «Весь мир», 1997. – С. 97-183.
17. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.
18. Юнг К.Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, ООО «Изд.-во АСТ-ЛТД», 1998. – 480 с.
19. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // К.Г. Юнг. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – С. 96-128.
20. Юнг К.Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание. – М.: Олимп: АСТ-ЛТД, 1997. – 400с.
21. Юнг К.Г. Ответ Иову / Пер. с нем. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», Канон, 1998. – 384 с.
22. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное Юнг К.Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
23. Jung C.G. Letters. Vol.2, 1957.
24. Jung C.G. Symbols of Transformations. Princeton. NY., 1911-1912.

Лекція № 4

Психологія релігії в контексті основних напрямків сучасної психології (К. Роджерс, С.Гроф, Е. Еріксон, В. Франкл, Г.Оллпорт та ін.)

XX ст. характеризується поглибленням наукових досліджень у галузі психології релігії, при цьому серцевиною експериментів залишається людина в тому чи іншому вимірі буття. Різні психологічні напрями продукують власні підходи у наукових розвідках.

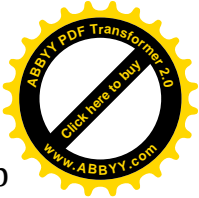
Гуманістична психологія, маючи суто практичну цілеспрямованість, акцентує увагу на проблемах адаптації людини до навколишнього середовища, прагненні вирішити глибокі, болісні конфлікти завдяки посиленню «Я». У центр своїх досліджень представники гуманістичної психології поставили проблеми особистісного зростання, розкриття глибинних людських можливостей.

Яскравий представник гуманістичної психології, який є і одним з її засновників, К. Роджерс надавав великого значення прагненню до самоактуалізації. Саме її він вважав вродженою і притаманною усьому живому. На його думку, прагнення до саморозвитку, потреба у самоактуалізації є основним чинником життя.

Карл Роджерс висловлює свою думку і про один із стародавніх психотерапевтичних методів – сповідь, яка використовується Церквою та катарсис, завдяки якому індивід не лише звільняється від психологічної напруги, але й від усвідомлених страхів і почуття провини.

Центральне місце в концепції вченого посідає людина, якій, на шляху до самоактуалізації, надається підтримка щодо внутрішнього зростання, здоров'я та адаптації. Серед основних аспектів теорії К. Роджерса можна виокремити:

- входження психотерапевта у тісний емоційний контакт з клієнтом, як особистість з особистістю;
- створення відповідної психологічної атмосфери, за якої клієнт може розкритись та бути самим собою, яким він є насправді, не боячись осуду, критики тощо;
- відкриття психотерапевтом справжньої особистості, яка сама себе формує і вдосконалює [23, 65].

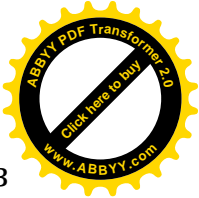
Значне місце самоактуалізації надає і А. Маслоу, який у центр своєї теорії поставив здорову, сильну особистість, що самоактуалізується. Вчений підкреслював, що найвищими цінностями людини мають вважатися духовні, релігійні цінності, і що в разі їх відсутності виникає патологія. Прагнення до вищих цінностей притаманне самій природі людини.

Психологічний зріз релігійних феноменів здійснили і представники трансперсональної психології С. Гроф, К. Уілер, Р. Уолш та ін.

Станіслав Гроф у своїх наукових пошуках звертається до вчень йоги, тибетської ваджраяни, дзен-буддизму, даосизму, суфізму, представники яких протягом століть накопичували глибинні знання про людську душу, створювали унікальні психотехніки (голодування, відмова від сну, відлюдництво, самообмеження в «споживанні» кисню тощо), прагнучи глибше осягнути глибинні пласти свого «Я» та передати цю здатність іншим.

Відкриття і дослідження дії психоделіків, зокрема ЛСД (психоактивний препарат, неспецифічний посилювач ментальних процесів) прояснили деякі незрозумілі дані про шаманізм, культові містерії. С. Гроф став одним із перших, хто випробував на власному досвіді дію ЛСД, що кардинальним чином змінило його особисте професійне життя. ЛСД дозволяє зануритись у різні рівні [10; 21] несвідомого:

- поверховий, для якого характерні абстрактні переживання, без особливого символічного змісту;
- біографічний, що можна розглядати як варіації біографічних подій (спогади перших днів або тижнів життя, спогади про тяжкі тілесні травми тощо);
- рівень перинатальних переживання – переживань, які передують біологічному народженню;
- рівень трансперсональних переживань, коли свідомість людини розширюється за межі Его і трансцендує за просторово-часові межі. Характеризується історичною регресією в біологічне, культурне або духовне минуле. Саме на цьому рівні, на думку вченого, відкривається можливість побувати у свідомості всієї планети.

Одна з тем наукових досліджень С. Грофа була пов'язана з особливостями процесу народження людини. Вчений довів пряму залежність між тим, як проходять вагітність та пологи, і тим, як складеться згодом доля дитини, до яких психічних особливостей та захворювань вона буде схильна у дорослому житті. Доросла людина несе в своїй пам'яті досвід пренатального періоду (до початку пологів) і перинатального періоду (під час самого процесу пологів), а також вибудовує свою поведінку залежно від цього досвіду.

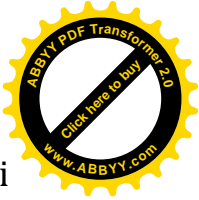
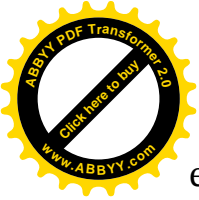
Психотерапевти, прихильники трансперсональної психології, розробили ефективні засоби немедикаментозної терапії, аналогічні діям ЛСД (техніка «холотропного дихання», яка поєднує посилене дихання, музику і фізичні вправи, що зосереджує людину на її внутрішньому світі).

Перебуваючи в холотропних станах, людина може відчутти психодуховну смерть і відродження, почуття єдності з усім Всесвітом і Богом. Люди, які переживали Абсолют, порівнювали його із сяючим джерелом світла неймовірної сили.

Під час ототожнення з Абсолютною свідомістю проходить процес впізнавання божественної природи у собі. С. Гроф говорить про існування у психіці кожної людини закодованого космосу, доступ до якого стає відкритим у трансцендентних станах [5, 66].

Ерік Г. Еріксон став відомим широкому загалу своїм вченням про кризу ідентичності. Розвиваючи психоаналітичні ідеї, Е. Еріксон створює вчення про стадії життя, кожна з яких по-своєму «ідентифікує» особистість, зберігаючи ядро психіки в безперервному потоці психічних процесів. При цьому особливу увагу він приділяв підлітково-юнацькому періоду (13–19 років), коли змінюються тілесні виміри і образ власного «Я». Типовою патологією цього періоду є «дифузія» ідентичності. Ідентичність включає в себе три рівні – соматичний, особистісний, соціальний. Релігійна віра є своєрідним ідеальним зразком їх поєднання в той чи інший історичний період [10; 21].

Віктор Франкл, засновник логотерапії, основну її ідею вбачає у знаходженні сенсу життя. На думку вченого, існує духовне несвідоме, в якому знаходиться скарбниця творчих потенцій. Саме духовна

екзистенція визначає сенс людського буття. Особистість у всій повноті своїх вимірів недоступна одній лише рефлексії свідомості.

В. Франкл вважає, що прагнення до реалізації людиною смислу свого життя є вродженою мотиваційною тенденцією, притаманною усім людям.

В. Франкл виділив три основні пласти цінностей, завдяки яким індивідуальне буття людини стає осмисленим:

1) цінності творчості (є найбільш природними і важливими, але не обов'язково пов'язані з надзвичайними ситуаціями);

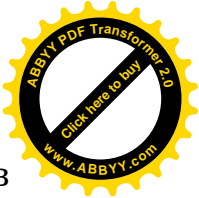
2) цінності переживання (проявляються у особистості у ставленні до довкілля, творів мистецтва, характеризуються інтенсивністю її переживань і не залежать від її дії);

3) цінності відношення (висвітлюють духовні глибини людського життя і актуалізуються у ситуаціях, коли людина не може щось змінити – смерть, страждання тощо).

Вчений виокремлює поняття несвідомого, яке визначає все життя людини, в тому числі і те, наскільки їй вдається інтуїтивно осягнути глибини несвідомого. Свіість є смисловим органом, інтуїтивною здатністю відшукувати єдиний смисл, який криється в кожній ситуації, свіість трансцендентна. Хоча нерелігійна людина і має свіість, але вона не усвідомлює її трансцендентності. Нерелігійна людина сприймає свою свіість як психологічну даність, вважає її останньою інстанцією, перед якою несе відповідальність. Образ Бога в логотерапії ідентифікується з персоналізованою свістю. Отже, в процесі виховання потрібно не лише передавати знання, але й відточувати свіість.

Основне завдання логотерапії полягає у наданні допомоги тим, хто розчарований, немає стійких переконань і логотерапевт має організувати курс лікування, з метою відродження у таких людей віри, яка несе в собі величезне психотерапевтичне і психогігієнічне значення. Однак, логотерапією повинні займатися виключно лікарі. При цьому, релігія є тим феноменом, до якого звертається логотерапія.

Г. Оллпорт дотримувався думки, що особистість – динамічна система, яка постійно змінюється, характеризується особистісним зростанням і доданням самої себе.

Релігію вчений вважає одним із найсуб'єктивніших проявів людського духу. На його думку, неможливо змоделювати стандартний релігійний досвід. Згідно поглядів Оллпорта, на релігійність індивіда впливають фізіологічні потреби, темперамент і розумові здібності, психогенні інтереси і цінності, пошуки раціонального роз'яснення світу, реакція на навколишню культуру. Саме під впливом цих факторів, на його думку, і формується релігійна свідомість особистості.

Г. Оллпорт виділяє дві суперечливі форми релігійної орієнтації:

– *зовнішню*, що не є самоцінністю, а виступає своєрідним засобом, інструментом, що задовольняє потреби в комфорті та безпеці. Якщо людина є прихильницею такої форми релігійної орієнтації, вона використовує релігію для зручності, як форму досягнення комфорту;

– *внутрішню*, що розглядає віру як вищу самоцінність. За такої форми не релігія обслуговує потреби людини, а людина самовіддано служить релігії.

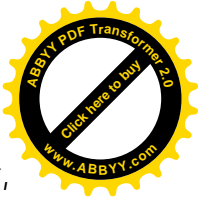
Вчений зазначає, що сила релігійних почуттів у різних людей – різна. У одних – такі почуття досить поверхові, у інших – достатньо глибокі. Вони різні і за змістом, і способом функціонування, оскільки залежать від зовнішньої та внутрішньої релігійності.

Розширює погляд на релігію та розкриває сакральне у всій його повноті, Мірча Еліаде, який на прикладі шаманізму ефективно демонструє процес розмежування сакрального і «профанного» в психіці індивіда.

М. Еліаде підкреслює, що історія релігій значною мірою є історією знецінення і повернення цінностей у процесі маніфестації сакрального. Така діалектика сакрального притаманна всім релігіям.

У радянській науковій літературі [10; 21] довгий час проблеми психології релігії ігнорувались або вивчались досить однобічно, оскільки психологія релігії належала до «буржуазних наук».

Втім, у 60–80-х роках ХХ-го століття з'являється ряд монографічних досліджень, в яких релігія виступає об'єктом психологічних досліджень.

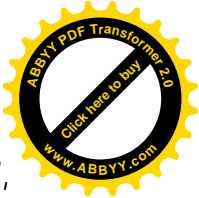
М.А. Попова психологію релігії визначає «як наукову дисципліну, яка досліджує структуру, зміст і функції релігійної психології і психологічно обґрунтовує засоби і методи подолання релігійної свідомості» [16, 5]. Вчена виокремлює напрямки дослідження: загальнотеоретичний, конкретно-соціологічний, практичний (використання в науково атеїстичній роботі), критичний (вивчення буржуазної психології релігії і богословських уявлень про релігійну свідомість). На думку М.А. Попової за допомогою релігії людина долає реальні протиріччя життя, компенсує ті сторони пізнання, практики, спілкування, яких їй не вистачає.

Релігійні почуття, з точки зору дослідниці, складні і динамічні, їм притаманна амбівалентність: страх і любов, смуток і радість, розчарування і надія тощо.

К.К. Платонов у своїх роботах розділяє психологію релігії на соціальну психологію, що вивчає соціально-політичні явища, які належать до сфери релігії та релігійну психологію, виокремлюючи соціально-психологічні явища, що належать до психології релігії і є об'єктом її вивчення. Завдяки психології релігії, на думку вченого, можна виявити причину релігійності, з'ясувати її особливості, глибше розібратися в минулих і теперішніх зв'язках релігії і побуту.

Д.М. Угринович приділяє значну увагу дослідженням психологічних особливостей віруючих. Лише соціальна психологія, на його думку, (принципово важливим для якої є розгляд міжособистісних стосунків людей і характеристика соціальних груп, в яких вони складаються), виходячи з принципу діяльності, проливає світло на психологію релігії. Саме соціально-психологічний аналіз психіки віруючих, за його твердженням, дозволяє виявити витoki найрізноманітніших проявів релігії, а психологія релігії передбачає два рівні дослідження – теоретичний та емпіричний.

Д.М. Угринович також досліджує особливості релігійної віри, психологічні аспекти релігійного культу, обрядів, детально аналізує процеси релігійної розради і навернення, виявляє соціально-психологічні особливості релігійної особистості.

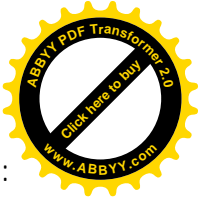

Розглянуті напрямки сучасної позаконфесійної психології релігії, безперечно, поступово вибудовують цілісну картину уявлень про психологію релігії, розставляючи різні акценти на єдину проблему – взаємодії людини з Богом. Спроба пізнання самого себе є об'єднуючою ідеєю зазначених психологічних напрямків.

Основні терміни й поняття: релігійна віра, сакральне, релігійне почуття, шаманізм, релігійна орієнтація, цінності у релігії, холотропне дихання, трансцендентні стани, совість, самоактуалізація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. А. Колодного. – К, 2000. – 862 с.
2. Гроф К., Гроф С. Неистовый поиск себя: Руководство по личностному росту через кризис трансформации / К.Гроф, С.Гроф; Пер. с англ. А. Ригина, А.Киселева. – М.:ООО «Издательство АСТ», 2003. – 347 с.
3. Гроф К., Гроф С. Духовный кризис: Когда преобразование личности становится кризисом. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 377с.
4. Гроф С. За пределами мозга. 3-е изд. – М.: Институт трансперсональной психологии. Издательство института Психотерапии. – 2000. – 504 с.
5. Гроф С. Космическая игра. – М.: Институт трансперсональной психологии. Издательство САТТВА, 2000. – 256 с.
6. Гроф С. Путешествие в поисках себя. М.: Издательство Трансперсонального Института, 1994. – 238 с.
7. Гроф С., Беннет Х.Г. Холотропное сознание: Три уровня человеческого сознания и как они формируют нашу жизнь. – М.: Издательство Трансперсонального Института, 1996. – 245 с.
8. Гроф С. Хэмфакс Д. Человек перед лицом смерти. – М., 1996. – 244 с.
9. Лубський В.І. Релігієзнавство: Підручник. – К.: Вілбор 1997. – 480 с.
10. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
11. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб.: Издат. группа «Евразия», 1997. – 430 с.
12. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. / Перевод. с англ. Татлыбаевой А.М. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
13. Маслоу А.Г. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл. – 1999. – 425 с.
14. Маслоу А.Г. Психология бытия. – М.: Рефл-бук, 1997. – 304 с.
15. Оллпорт Гордон В. Личность в психологии. – КСП, М.: «Ювента», СПб. – 1998. – 345 с.
16. Платонов К.К. Психология религии. Факты и мысли. – М.: Политиздат, 1967. – 239 с.
17. Платонов К.К. Человек и религия. – Минск: Нар. асвета, 1984. – 143 с.

18. Платонов К.К. Занимательная психология. 4-е изд., перераб. – М.: Мол.гвардія, 1986. – 224 с.
19. Попова М.А. О психологии религии. – М.: Знание, 1969.- 216 с.
20. Попова М.А. Критика психологической апологии религии. Современная американская психология религии. – М.: Мысль, 1973. – 261 с.
21. Попова М.А. Фрейдизм и религия. – М.: Наука, 1985. – 200 с.
22. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344с.
23. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
24. Роджерс К.Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. М.: Эксмо-Пресс, 2002 г. – 417 с.
25. Тайны сознания и бессознательного: Хрестоматия. – Мн.: Харвест, 1998. – 496 с.
26. Торчинов Е.А. Введение в буддологию. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – 304 с.
27. Торчинов Е.А. Даосизм: опыт историко-религиозного описания. – СПб.: Лань, 1998. – 448 с.
28. Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. – СПб., 1998. – 384 с.
29. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
30. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. – СПб.: Речь, 2000. – 194 с.
31. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Академический проспект, 2010. – 256 с.
32. Элиаде М. Мефистофель и Андрогин / Пер. С фр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 287 с.
33. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетип и повторяемость. – СПб. «Алетейя», 1998. – 249 с.
34. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.
35. Элиаде М. Под тенью лилии. – М.: Энигма, 1996. – 864 с.
36. Элиаде М. Шаманизм. Архаические техники экстаза. – К.: София, 2000. – 480 с.
37. Эриксон Эрик Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – М., 1996. – 506 с.
38. Allport G.B. The Individual & his Religion. – New York, 1956.

МОДУЛЬ II

Релігійні феномени в психології релігії

Зміст модулю присвячено проблемі осмислення релігійних феноменів у контексті їх теоретичної і практичної репрезентації психологічною наукою. Ключовою метою модулю є прагнення виокремити специфіку розуміння, сприйняття, усвідомлення і актуалізації релігійних феноменів, що детермінують інтелектуальний, духовний фундамент у процесі пізнання світу Божественного і світу людей як у раціональному, так і в ірраціональному зрізі психологічної рефлексії.

Лекція № 5

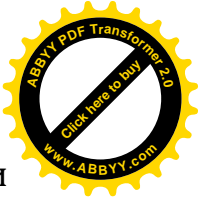
Феномен релігійної віри в психології релігії

Релігія є формою існування релігійної свідомості як особливого стану психіки віруючих людей. Релігійні культи – це прийняті і спеціально підтримувані релігією, форми поведінки та дій (вчинків) віруючих осіб, метою яких є вираження реального релігійного поклоніння та пов'язування їх (культів) з надприродними силами. У ході здійснення таких форм поведінки формується релігійна свідомість і підтримуються її певні характеристики та стійкість.

Релігійна свідомість містить у собі два компоненти: релігійну ідеологію та релігійну психологію, співвідношення і взаємодія яких визначають все різноманіття конкретних видів релігії. Специфіку змісту релігійної свідомості надає єдність двох її сторін – змістовної і функціональної.

Змістовна сторона релігійної свідомості формує конкретні цінності та потреби віруючих людей, їх погляди на оточуючий світ і потойбічну реальність, сприяючи цілеспрямованому впровадженню в їх психіку певних ідей, образів, почуттів і настроїв.

Функціональна сторона релігійної свідомості у своєрідній формі задовольняє потреби віруючих людей, надаючи необхідну спрямованість проявам їх ідеології та психології, формуючи у них певний морально-психологічний стан, настрої й переживання, ефективно впливаючи на психіку.

Релігійна віра поєднує змістовну й функціональну сторони релігійної свідомості. Це віра, перш за все у істинність релігійних догматів, текстів, уявлень; у об'єктивне існування істот, зв'язків і перетворень, які становлять предметний зміст релігійних образів; у можливість спілкування з надприродними силами, реальність їх впливу на віруючих осіб і одержання від них допомоги; у достовірне здійснення біблійних подій, у їх повторюваність, у настання очікуваної події, у причетність до такого роду подіям; у релігійні авторитети – батьків, учителів, святих, пророків, церковних ієрархів, служителів культу тощо.

Певною мірою формування релігійної свідомості людини відбувається поступово і обумовлюється відповідними віковими періодами, що переживає будь-яка особа в процесі свого розвитку як фізичного так і духовного. Наприклад, Д. Вульф [2; 15], у своїх роботах пропонує таблицю співвідношення вікових стадій, виокремлених Е. Еріксоном, зі святоотцівським описом пристрастей (табл.1).

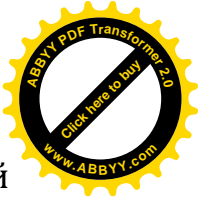
Таблиця 1

**Співвідношення вікових стадій (за Е. Еріксоном)
зі святоотцівським описом людських пристрастей
у зазначені вікові періоди.**

Вікові стадії за Е.Еріксоном		Святоотцівський опис пристрастей
Період немовля		Обжерливість
Раннє дитинство		Гнів
Ігровий вік		Жадібність
Отроцтво		Заздрість
Підлітковий вік		Гордість
Молодість		Розпуста
Дорослість		Нудьга
Старість		Смуток

Дж. Фулер [2] говорить про врахування принципів психології розвитку при релігійному розвитку особистості. Ним було виокремлено певні стадії розвитку віри у людини:

- пре-стадія – недиференційована віра (до 3-х років);

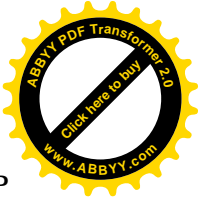

- перша стадія – інтуїтивно-проективна (3-7 років, основний зміст віри – імітація, фантазії, уява);
- друга стадія – міфічно-дослівна (7-12 років, особливості віри – вузькість, буквалізм, зв'язок із сімейною історією, роль у вирішенні едипальних переживань);
- третя стадія – синтетично-конвенціональна (підлітковий вік, специфіка віри – ідеологічний зміст засвоюється від зовнішніх авторитетів, конформне розділення установок, наданих дорослими);
- четверта стадія – індивідуально-рефлексивна (період, коли людина залишає рідний батьківський дім, особливості віри – деміфологізація, утворення власної суті світобачення);
- п'ята стадія – консолідація парадоксів (середній вік людини, особливості віри – усвідомлення того, що раціональність не завжди перемагає, людиною приймається символізм і набувається «вторинна наївність»);
- шоста стадія – універсалізуюча (старість, специфіка віри – людина реалізує в житті принципи віри, трансцендує протиріччя між образом життя і традиціями віри).

Релігійна віра сама по собі не потребує перевірки, логічних доказів та підтверджень засобами співставлення з реальною дійсністю. Внутрішня віра людини підтримується не доказами розуму або фактами, а силою традиції і «соціальною згодою».

З точки зору психології, віра подається як вираження довіри, відсутність сумнівів у індивіда до тих чи інших фактів і висловлювань. Віруюча людина упевнена в тому, що джерелом її вірувань є Божественне одкровення.

Якщо не враховувати зв'язку із релігійністю, віра, в широкому розумінні цього слова, є суб'єктивно-психологічною основою людської діяльності. Діяльність людини безумовно пов'язана з вибором необхідного стилю поведінки, вибір пов'язаний із оцінкою ситуації, в якій перебуває людина, правильна оцінка може ускладнюватись через відсутність необхідних даних або неповноту інформації. Все це обумовлює прийняття рішення людиною, лише спираючись на судження, що визнається істинним при відсутності вагомих доказів.

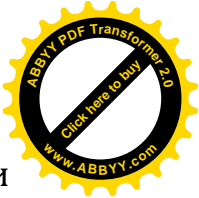

Словом «віра», позначаються поняття, що можуть розрізнятися за змістом. Наприклад, віра може використовуватись людиною при усвідомленні недостатньої впевненості, обґрунтованості свого судження – «Я вірю, що з тобою все буде добре» (людина точно не впевнена, не знає як воно буде, однак дуже сподівається, що все буде добре – дана віра не є проявом релігійності людини чи її релігійної віри). Або може бути вираженням суб'єктивної впевненості – «Я вірю, вони виконають роботу згідно встановлених правил», де мова йде про речі, що в принципі відомі людині. При цьому, якщо можливість знань реалізована – людина говорить «Я знаю», а якщо не реалізована, тоді – «Я вірю». «Я точно не знаю, однак сильно вірю у бажане» – це є віра-припущення. Дещо іншою є ситуація, коли людина впевнена, вірить, що знає як все відбудеться, яке рішення слід прийняти. Віра тут виступає суб'єктивним переконанням, що базується на внутрішній упевненості людини. Коли йдеться про недоступний усвідомленню предмет – віра перетворюється на вірування (коли людина внутрішньо впевнена у істинності). Так, у судженнях-віруваннях передається психологічний механізм релігійності – віра отримує релігійну форму вираження.

Релігійне знання індивід отримує через релігійне навчання у сім'ї, церкві і приймає його через довіру до авторитету церкви, традиції, виховання. «Приймаючи» поняття про Бога, людина може «пропускати» знання через інтелект або приймати їх механічно.

Релігійна віра як психологічний феномен презентована у вигляді релігійних вірувань, що може бути не завжди пов'язано з релігійним знанням, однак обов'язково вони пов'язані із внутрішньою впевненістю людини в тому, що неможливе стало можливим. При цьому логічний підхід і будь-які докази релігійного явища не потрібні. Особливість релігійних вірувань полягає в тому, що вони є психологічним утворенням, що має внутрішню цілісність і самостійність.

Психологічний підхід до вивчення проблеми релігійного фанатизму. Специфіка релігійного фанатизму в тому, що він представляє собою крайню ступінь захопленості релігійною діяльністю зі створенням із неї культу, поклонінням та втратою власної особистості у групі однодумців, одновірців.

Релігійні фанатики виявляють аддикцію стосунків, бажань, аби їх однодумці володарювали над іншими, прагнення до руйнування і саморуйнування. Аддиктивній мотивації фанатичної поведінки сприяє обстановка групової таємниці, магичні ритуали, ідеологічна підтримка.

Контроль свідомості аддиктивних особистостей (за Р. Лифтоном) у групі може здійснюватись за рахунок виконання наступних пунктів [15]:

1. Контроль життєвого середовища людини.
2. Містичне маніпулювання.
3. Встановлення таких стандартів поведінки, що складно виконати людині.
4. Культ сповіді.
5. Святість науки (віра в абсолютну наукову і моральну істинність групової догми).
6. Внутрішньогрупова специфічна мова.
7. Нав'язування вірувань групи на противагу досвіду, свідомості та цілісності особистості.
8. Розділення існування (члени групи мають право на існування, а іновірці – ні).

Існує кілька видів акцентуацій і психопатій, що можуть стати базовими для розвитку фанатизму людини:

1. Демонстративний тип – носій даної акцентуації прагне бути в центрі уваги і вся його діяльність спрямована саме на це. На основі означених особливостей характеру розвивається тип фанатика, що всюди демонструє свою релігію, однак сам зазвичай не слідує основним її правилам та вимогам.

2. Дистимічний (шизоїдний) тип – тип замкнутої у собі людини зі слабо вираженими емоціями, переважно негативними, що проявляються частим перебуванням у похмурому настрої. На основі даного характеру може розвиватися егоїстичний фанатик, занурений у релігію, при цьому він буде дбати перш за все про самого себе, зовсім не зважаючи на переживання і стан оточуючих його людей.

3. Збудливий (епілептоїдний) тип – відзначається жорстокістю в поглядах, різкими агресивними нападами і швидкою реактивністю. Отже, в результаті відбувається формування жорстокого, агресивно виступаючого фанатика.

4. Застрагающий тип особистости – це тип, у якого виражене прагнення до справедливості, притаманна мстивість та злопам'ятність. Розвиток такого типу фанатика є найбільш небезпечним, оскільки він може створювати загрозу для оточуючих [17].

Узагальнюючи особливості усіх чотирьох типів фанатиків, доречно наголосити, що всі вони концентруються переважно на самому собі і відповідно вся їх релігія побудована лише навколо власної особи.

Основні терміни й поняття: релігійна свідомість, віра, релігійна віра, вірування, упевненість, фанатизм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни // Бехтерев В. М. Гипноз. – Донецьк: Сталкер, 2000. – С. 125—246.
2. Белорусов С. А. Психология духовности, веры и религии // Журнал практического психолога. 1998, № 6, С. 21-43 (переизд.: Психология религиозности и мистицизм. Сборник. Минск, 2001, С. 226-239).
3. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К: Українське біблійне товариство. – 2002. – 1159 с.
4. Введенский А. Вера в Бога, ее происхождение и основание. – М.: Университет, 1891. – 465 с.
5. Введенский Алексей, профессор. Психология веры (Религиозная вера как биогенетический принцип в психологии) – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1899. – 84 с.
6. Гараджа В. И. Религиоведение: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений и преподавателей сред. шк. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 348 с.
7. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. – Минск, главн. ред. БСЗ, 1980. – Ч. I – II. – 368 с.
8. Житие протопопа Аввакума // Протопоп Аввакум. – Захаров, М., 2002. – С. 7 – 62.
9. Краинский Н. В. Порча, кликуши и бесноватые как явление русской народной жизни. С пред. академика В. М. Бехтерева. – Новгород: Губернская Типография, 1900. – 243 с.
10. Мережковский Д. С. Испанские мистики: Св. Тереза Авильская. Св. Иоанн Креста прил.: Маленькая Тереза. – Томск: Водолей, 1998. – 288 с.
11. Песков В. М. Таежный тупик: документальная повесть. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 208 с.
12. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
13. Рибо Т. Психология внимания. – СПб., 1890. – 128 с.
14. Соколов П. Вера. Психологический этюд // Вопросы философии и психологии. – 1902. – Кн. IV (64). – С. 1305—1362.
15. Старшенбаум Г.В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей, М.: Когито-Центр, – 2006. – 368 с.
16. Wulff D.M.: Psychology of religion, NY, 1991.
17. http://www.islam.ru/content/nauka/psihologicheskie_predposilki_razvitiya_religioznogo_fanatizma.

Лекція № 6

Релігійні почуття

Важливим компонентом релігійно-психологічного комплексу є релігійні почуття. *Релігійні почуття* – це переживання віруючою людиною свого емоційного ставлення до релігійних цінностей, персон, місць, дій, один до одного і до самого себе, а також емоційне ставлення до окремих явищ світу, що релігійно інтерпретуються та взагалі до всього світу.

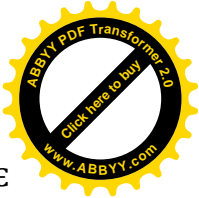
Однак, не всі переживання слід відносити до релігійних, а лише ті, що поєднані із релігійними уявленнями, ідеями, міфами і в результаті цього отримали відповідну релігійну спрямованість, суть та значення. Релігійні почуття, що виникають, стають об'єктом потреби, тобто прагненням до їх переживання, до релігійно-емоційного задоволення.

Отже в цілому, особистісне ставлення людини до різних релігійних феноменів у формі переживання і називається релігійним почуттям. Його інтенсивність може варіюватися від легкого переживання до пристрасті та залежати від предмета чи особистості, що його викликають і на які дане почуття спрямовується. Посилення такого переживання залежить від міри усвідомлення людиною цього ставлення, яке виявляється через почуття, світобачення, світосприйняття, світорозуміння та особистісних якостей самої людини.

Здійснюючи характеристику емоційних явищ, П. М'ясоїд [9, 374; 10] виокремлює наступні властивості релігійних почуттів:

1) *амбівалентність* (від. лат. *ambi* – з обох боків і *valentia* – сила, міць), що спостерігається при одночасному переживанні індивідом емоцій, які мають полярні характеристики. Прикладом виявлення амбівалентності є тотемічна трапеза (описана у праці «Тотем і табу» З. Фрейдом);

2) *полярність* (лат. *polaris*, від *polos* – вісь), що вказує на можливість зміни будь-якого почуття на протилежне даному почуттю. Наприклад, те, що зазвичай було приємним для людини, може стати неприємним, а те, що викликало радість – принести горе;

3) *активність* (від лат. *activus* – діяльний), що передбачає здатність емоцій стенічним (підсилювальним) або астенічним (пригнічувальним) чином впливати на діяльність особистості;

4) *інтенсивність* (від лат. *intensio* – напруження, посилення) є властивістю, яка свідчить про ступінь вираженості релігійного явища. Діапазон цієї властивості може варіюватись від легкого хвилювання до пристрасті;

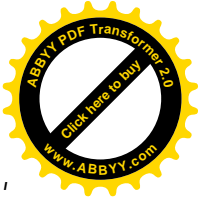
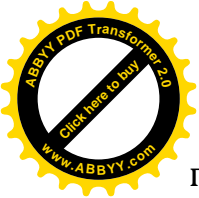
5) *глибина релігійних почуттів* – залежить від того, викликані вони пересічними або життєво важливими подіями, а також від того, в якому зв'язку перебувають з об'єктом, що спричиняє ці почуття;

6) *тривалість релігійних почуттів* – характеризується часом їх існування і залежить від особливостей предмета, який їх викликає, а також від інтелекту та способу життя самої людини.

У релігійному середовищі почуття відіграють особливу роль. Богослови стверджують, що існує вроджене релігійне почуття (прагнення до Бога), яке не піддається раціональному усвідомленню, відрізняється від усіх інших емоційних процесів, що переживає людина. Джерело релігійного почуття богослови вбачають у Божественному.

Втім, психологи здебільшого стверджують, що не існує вродженого релігійного почуття, яке принципово відрізняється від звичайних емоцій людини. Емоційні стани з точки зору фізіологічної основи та їх психологічного змісту не відрізняються від класично виокремлених психологією. З релігійними уявленнями можуть поєднуватись і мати відповідну спрямованість, значення та суть різні емоції індивіда, такі як любов, страх, радість, ненависть, надія, очікування, благоговіння, захоплення та ін. Набувають своєї специфіки стенічні та астенічні, альтруїстичні та егоїстичні, моральні та естетичні почуття тощо. Наприклад, людина може переживати радість спілкування з Богом, страх перед Богом, любов до Бога, почуття гріховності, покори, співчуття до ближнього, очікування на диво тощо. Тим не менш, спираючись на релігійні уявлення, емоції віруючих людей набувають своєї специфіки.

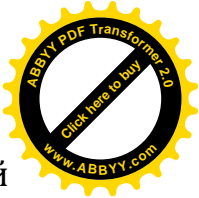
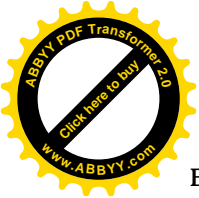
Відповіді на окремі питання щодо психології віруючих можна знайти у межах соціальної психології. Основна особливість релігійних

почуттів криється у тому, що вони спрямовані на надприродній об'єкт, що визначає специфічну соціальну спрямованість релігійних емоцій, їх роль у житті суспільства і окремого індивіда. Об'єктом релігійних почуттів віруючих осіб є Бог, Святі Духи, нечиста сила та інші образи. У ситуації, коли релігійні почуття спрямовані на реально існуючий об'єкт (на людину – святого, праведника, або матеріальний предмет – ікону, святе джерело тощо), вони не пов'язані із самим об'єктом як таким, а з його надприродними якостями (здатність робити чудеса, лікувати хворих тощо).

На думку самих віруючих людей, релігійні емоції приносять їм певне полегшення, допомагають долати різноманітні життєві труднощі, підтримують віру. Отже суб'єктивно, психологічні релігійні почуття є засобом здолання конфліктів у самій свідомості індивіда, утворюють певну психологічну стійкість до зовнішніх травм, забезпечують, при необхідності, емоційне розвантаження за рахунок виходу накопичених негативних вражень. При цьому таке здолання життєвих труднощів та конфліктів має свою особливість. Так, певна частина фахівців вважає, що релігійні емоції не сприяють змінам реальних умов життя віруючих людей і лише на деякий час відволікають індивіда від оточуючого світу, а релігійні почуття відволікають віруючого від дійсності і цим заважають її перетворенню.

Існує певний зв'язок релігійних почуттів із соціально-психологічними механізмами. Зокрема, швидке розповсюдження релігійних почуттів та настроїв багато в чому пов'язано з соціально-психологічними механізмами наслідування та навіювання. Зазначені механізми психологічного впливу використовуються різними релігійними течіями, переважно з метою посилення релігійних емоцій віруючих. Механізми наслідування і навіювання відіграють особливу роль у ході колективних молитов, коли релігійні почуття людей навмисно підсилюються за допомогою окремих спеціальних засобів психологічного впливу. Наприклад, під час молитви використовується колективне повторення окремих слів, ритмічні рухи тіла, співи тощо. Іноді, захоплюючись молитвою, людина може доходити до екстазу, перестаючи сприймати оточуючий світ, втрачаючи реальність,

вигукуючи слова, не наповнені змістом тощо. Подібний стан людей можна зустрічати на службах п'ятидесятників, баптистів тощо, які вважають його найвищим духовним просвітленням, сходженням на людину Святого Духа.

Почуття віруючих людей різних релігійних напрямів, у різні історичні часи мають суттєві відмінності між собою. При цьому, спираючись на сучасні монотеїстичні релігії (наприклад, християнство), можна виокремити емоції, що відіграють головну роль у переживаннях віруючої людини. Серед таких емоцій – *релігійний страх*.

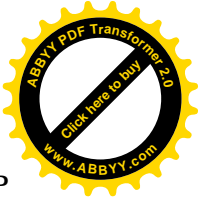
У людини страх може бути викликаний різними причинами, у різних ситуаціях, у різних вікових періодах. У ситуації, коли індивід відчуває страх через існуючу реальну небезпеку, він відіграє роль сигналізатора, що мобілізує особу. Зазвичай, у таких випадках активізуються інші почуття, що мають нейтралізувати, витіснити почуття страху. Релігійний страх – це страх перед Богом, загробним життям, муками аду, покаранням, тобто перед тим, що не можна ні підтвердити, ні спростувати людині до певного часу.

Скорбота також є невід'ємною християнською емоцією. Зокрема, вирізняють скорботу, що приносить людині втіху, упевненість у житті вічному, та скорботу мирську, що є складною і не обіцяє віруючому винагороди.

Особливого значення в релігії набуває любов. Більшість релігій стверджують, що лише в їх межах можна пізнати справжню любов, Бог дає любов, Всевишній і є любов. Отже, в релігії головний об'єкт любові – Бог. Любов розподіляється на любов до Бога і любов до ближнього свого, до брата свого. Любити ближнього релігійна людина може лише у тій мірі, яка не викликає протиріч любові до Бога. Через це любов у релігійних напрямках може поєднуватись із ворожістю до людей іншої віри або атеїстів.

Психологи стикаються з певними складнощами при спробі структурувати релігійні почуття. Проте Т. Рібо [8; 10] виокремлює наступні складові даного релігійного феномену:

1. Емоція страху, діапазон проявів якої досить різноманітний: від неймовірного жаху до непевного хвилювання, спричиненого невідомою, таємничою силою, яка обожнюється.

2. Потяг до «свого» Бога – при цьому з'являється надія на милість до найзлішого, найжорстокішого, людина прагне зробити його прихильним до себе, здатним до співпереживання.

3. Практичність і утилітарність релігійного почуття.

Основні терміни й поняття: релігія, релігійні почуття, телепатія, емоція страху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганнушкин П. Б. Сладострастие, жестокость и религия // Избранные труды / Под ред. О. В. Кербикова. – М.: Мед., 1964. – С. 80-93.
2. Гараджа В.И., Руткевич Е.Д. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. – М.: Наука, 1994. – 775 с.
3. Гегель Г.-В.-Ф. Философия религии: В 2-хт. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1. – 532 с.
4. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 418 с.
5. Джуссани Луиджи. Религиозное чувство. «Путь». – М.: Христианская Россия, 2000. – Кн. 1. – 193 с.
6. Изард К. Е. Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
7. Кандыба В. М. Эмоциональный гипноз. – СПб.: Лань, 1997. – 512 с.
8. Коновалов Д. Г. Психология сектантского экстаза. Речь перед защитой магистерской диссертации «Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве», произнесенная в публ. заседании Моск. духовной академии 24 окт. 1908 г. – М. – Тип. Св. – Тр. Сергиевой Лавры, 1908. – 13 с.
9. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
10. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2000. – 449 с.
11. Основы религиоведения: Учеб./ Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Никонов и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. – 2-е изд., перераб. и доп. —М.: Высш. шк., 1998. – 480 с.
12. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
13. Психологія. З викладом основ психології релігії. – Львів: Свічадо, 1998. – 320 с.
14. РибоТ. Психология чувств. В 2-ч. – Житомир: Электро-Типография Е.А. Синькевича. – 308 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.
16. Сарапін О. В. Психологія релігії // Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 152-157.
17. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.
18. Шлейермахер Ф. О религии. – М. – К.: «РЕРС-Бук» – «ИСА», 1994. – 432 с.
19. Яблоков И.Н. Социология религии. – М.: Мысль, 1979. – 182 с.
20. http://www.psychologos.ru/Religioznyie_chuvstva.

Лекція № 7

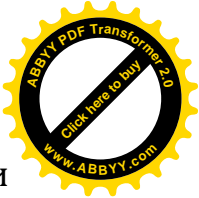
Особливості релігійної молитви

Молитва (за визначенням різних енциклопедичних словників) – це релігійний акт, звернення священнослужителя або віруючої людини (мирянина) до Бога, що передбачає бесіду, спілкування з Богом. Таке звернення до Бога містить у собі прохання про милість, захист від зла, або може складатись із вдячності, хвали тощо.

Феномен молитви є переважно полем наукового пошуку богословів (Я. Воронецький Ор, П. Джонсон, Ю. Макселон, Дж. Пратт, Ф. Хайлер, І. Хопко та ін.), філософів (Г. Гегель, Парменід, Платон, Л. Фейербах, Й. Фіхте, А. Шопенгауер та ін.) та релігієзнавців (В. Москалець, К. Платонов, О. Предко, Д. Угринович та ін.).

Історія молитви тісно пов'язана з історією самої релігії. У різних народів та культур існує і різний підхід до молитви. У одних вона поєднується із забобонами, ритуальними діями та магією, в інших – характеризується піднесенням сприйняттям єдиного Бога, глибоким духовним станом, високим моральним рівнем самої людини, що вірує. При цьому магічна молитва пов'язана з бажанням людини маніпулювати Божеством. Проте як правдива молитва пов'язана з упокоренням і особовим сприйняттям Бога.

Молитви в релігійно-культовій практиці відомі з часів язичництва. У Старому заповіті є посилення на здійснення молитов, однак такі молитви не мали точного формулювання. Як свідчать релігійні джерела, після першого вигнання євреїв у іудейському культі були створені суворі правила, які стали визначати здійснення молитви. Наприклад, зовнішня форма молитви передбачала коліноприхилення, возведення рук тощо. Ці та інші атрибути перейшли з іудейського культу до християнського. Пізніше в християнстві, на основі вчення Спасителя і Апостолів, Церквою були розроблені єдині для всіх правила здійснення молитов, які проводяться як у суспільному, так і в домашньому богослужіннях. Звичай осіняти себе хресним знаменням під час читання молитви віруючі люди стали використовувати з часів апостольських.

Ранні християни зберегли Псалтир, розвили і закріпили форми евхаристичної молитви та поступово створили збірки літургічних молитов.

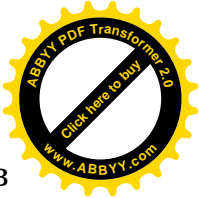
На форму церковних молитов значно вплинули культ Діви Марії та святих мучеників. Вагомий вплив на поступовий розвиток молитовної практики мали і певні історичні періоди, серед яких можна виокремити шанування евхаристії, середньовічного містицизму, протестантського руху тощо. Слід зазначити, що з часом у різних релігіях світу все помітнішими стають тенденції до спрощення молитви і адаптації літургічної молитви до умов сучасного життя.

Згідно католицького вчення про молитву, її головною метою є хвала Богу, Його шанування. Молитва включає в себе поклоніння (визнання влади Бога над людиною), подяку, покаяння, прохання і клопотання (прохання про себе та інших).

Молитва вимагає від віруючої людини зосередженості, благоговіння, шанобливості, щирості, покірливості та наполегливості. Християнська молитва має бути здійснена «іменем Христа». Молитися дозволяється лише про те, чого можна бажати згідно релігійних законів. Молитва завжди адресована Богу, при цьому у християн – Богу у трьох особах (Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Святий Дух), у католиків – також Діви Марії, янголам, святим і душам, що перебувають у чистилищі тощо.

Безперечно, існує не лише релігійне значення молитви, а й психологічне. Молитва, згідно П.Джонсону:

1. Допомагає усвідомити потреби і дійсність.
2. Веде до розкаяння і дарує відчуття прощення. Учить, що почуття самодостатності є лише самообманом.
3. Пробуджує віру і надію людини. Заспокоює її розум, що допомагає перебороти страхи, напруженість та злобу.
4. Відкриває перспективи подолання проблем і створює конкретні плани дій.
5. З'ясовує цілі, яким людина прагне себе присвятити та концентрує сили на їх досягненні.
6. Відновлює психічну енергію людини через контакт з Божественним.

7. Робить особу чуйною до потреб інших людей і зміцнює її в альтруїзмі.

8. Схвалює цінності людини і готує до прийняття всього, що може бути для неї корисним.

9. Зміцнює лояльність стосовно нескінченного і витривалість у побожності. Інтегрує особистість через підпорядкування вищому порядку [7; 5].

Існування справжньої релігійності не можливе без молитви, оскільки релігійність є зверненням душі людини до Бога, отже, як тільки це звернення починається, одразу починається і молитва.

Під впливом історичних і культурних змін у житті людини, молитва пройшла кілька стадій розвитку:

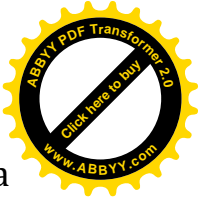
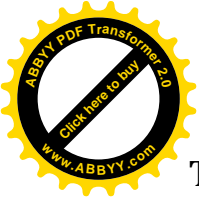
1) молитва примітивна (племінна), що характеризується відсутністю чіткої структури, спонтанністю, наївністю тощо;

2) молитва ритуальна (народна), що передбачає наявність певних стереотипів і формул у своєму змісті;

3) молитва сучасна (індивідуальна),

Уявлення про молитву, що поширене в сучасному суспільстві, зазвичай не передає її справжньої глибинної сутності і не охоплює повноцінно її об'єму.

Школою молитви є церква. Основне завдання школи полягає у тому, аби навчити і підготувати до життя, а не замінити його. Отже, коли людина вже навчилася молитви, вона має самотійно реалізовувати в житті своє вміння. Церковні молитви не забороняють створювати людині свої особисті молитви. Згідно релігії, молитва має бути духовно-серцевим станом людини, що вірує. Зовнішні знаки молитви (підняті до неба руки, жертвоприношення, хрести, коліноприхилення, слова, що вимовляються, голосна гра на органі, запалювання свічки, поклони, великі процесії) самі по собі не складають молитви і не свідчать про її здійснення. Хоча, згідно закону психофізіологічної кореляції, благочестива поза і підняті до неба руки можуть викликати в душі людини схильність до молитви. Саме тому у різних релігійних віруваннях може зазначатись поза і певні рухи, які сприяють молитовному настрою людини і мають підсилювати його.

Такі молитви називаються «тілесні молитви». Однак, істинна молитва здійснюється лише духом і серцем людини, а не тілесними позами [1].

Таким чином, **молитва** – є своєрідним психічним станом, який характеризується надзвичайною інтенсифікацією емоційно-чуттєвої сфери, що призводить до змін внутрішнього світу людини та сприяє пориненню її у світ Божественного.

У різні історичні періоди існували свої трактування молитов і їх типологія. Молитви побутують в усіх культурах світу, що призводить до існування декількох точок зору щодо їх класифікації.

У 1932 році Ф. Хайлер виділив дев'ять видів молитов, серед яких споглядальні, ритуальні, прохальні, первісні молитви тощо. М. Полома, Б. Пендлтон виокремили чотири види молитов: молитва-розмова, розмова з Богом, молитва-роздум та молитва-прохання. Дж. Пратт всі різновиди молитов зводить до двох основних типів: молитов суб'єктивних, у яких висловлюються потреби віруючої людини, та молитов об'єктивних, об'єктом яких є сам Бог.

Як засіб зв'язку, молитва може бути вербальною (здійснюватись за допомогою слів) та невербальною (здійснюватись без слів), вимовляється згідно завченої форми (наприклад, з Біблії), або без неї, будучи самостійно створеною віруючою людиною.

У християнстві, як різновиди молитов, виділяють усну (словесну) молитву та розумову (мислену). Усна поділяється на літургійну (публічну) та приватну. Літургійна – це молитва, яку виконують священники в ім'я та з доручення церкви. Молитва публічна – це церковне правило, що читає лиш один священник, чи чернець. Коли ж моляться разом різні особи, ця молитва набирає характеру приватного. Приватна молитва – це розмова з Богом на одинці, перебування з Богом, відчуття Його присутності, насолодження Його любов'ю. Така молитва не потребує багато слів. Розумова молитва є випромінюванням літургійної молитви. Вона розвиває пізнання добра і зла, спонукає людину приймати добрі і правильні рішення. Мислена молитва представляє собою звернення людського розуму до Бога, яке енергетично трансформується в активну роботу думок і почуттів.

Серед найвизначніших **типів молитов** виокремлюють:

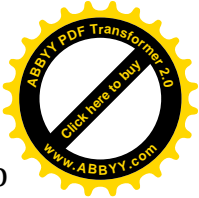
1. *Прохальні молитви* – основними їх мотивами є прохання про те, чого конче потребує людина, а також страх, пов'язаний із матеріальними або психічними вимірами людського життя, особливо з хворобою або смертю рідних та близьких. Прохальні молитви пробуджують в людині надію і не завжди виступають підтвердженням її віри. Звідси, окремі психологи здатні навіть розглядати молитву, що мотивована відчуттям страху або гострою потребою як своєрідну форму інфантильної втечі.

2. *Молитва заступництва* – це прохання про блага інших людей. Психологічною основою даної молитви є здатність до емпатії. Молитва заступництва передбачає прохання про матеріальні, психічні або духовні потреби іншої людини.

3. *Молитва подяки* – виходить з потреби людини висловити вдячність за те, що вона отримує радість і блага, про які просила і яких бажала. Мотивом даного типу молитви виступає внутрішня необхідність особи подякувати Богу.

4. *Молитва возлюблення* – це найвищий вияв вдячності. У даній молитві людина, що молиться, не звертає увагу на свої потреби, а воздає хвалу Богові і повіряє себе Йому.

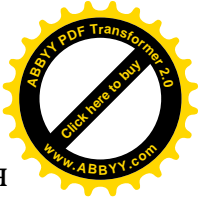
Молитва у психотерапевтичному напрямку. У рамках психологічного напрямку, молитва може бути використана з психотерапевтичною метою. Як зазначає Михайло Щербаков [11; 12;13], саме молитвою можна привести до руху увесь внутрішній світ віруючої людини. Зведення розуму із серцем не є психотехнікою, а забезпечується діями людини. Зусилля віруючої людини спрямовані на прийняття благодаті, вона готує себе до отримання відповіді від Всевишнього. Зібрання розуму у серці є увагою, зібрання волі – бадьорістю, зібрання почуттів – тверезістю. Через увагу здійснюється звернення очей всередину, через бадьорість – напруження м'язів. Стан внутрішнього перебування – є умовою панування людини над собою, справжньої свободи і розумності, поєднання власної волі з Божою волею. Молитва і її якості виступають розгорнутим фактором, що супроводжує терапентику і регулює її.

Певний час молитва може бути пов'язана з психосоматичною технікою, тобто носити характер ритмічного або неритмічного вимовляння молитви розумом за допомогою вдихання при першій частині молитви і видихання при другій. Такі дії можуть бути корисними, однак за релігійними віруваннями молитва, як підкреслює М. Щербаков [13], не має бути перетворена на технічну вправу.

Психотерапевт не повинен діагностувати молитву за її ступенями: усна, розумна, розумно-серцева, благодатна тощо. Психотерапевт може враховувати релігійні почуття свого клієнта і розглядати як діючий засіб комунікацію клієнта з Богом, підтримуючи його в цьому і беручи співучасть відповідно до свого духовного стану і світобачення.

У рамках психотерапевтичного напрямку існують дослідження православних молитов, що надають важливий матеріал для побудови моделі релігійного світобачення і визначення впливу релігійних ритуалів на індивідуальне і колективне свідоме в цілому. С. Грофф, А. Маслоу, К. Роджерс говорили про надзвичайний вплив молитви і її неймовірну глибину. Е. Ковальова та М. Щербаков здійснили аналіз впливу трансових конструкцій на свідоме людини. Молитва, на їх думку, може розглядатись, як психотерапевтична метафора і містити основні лінгвістичні конструкції, що активно використовуються в сучасних психотерапевтичних техніках для наведення трансу. Вчені розглядають молитву як недирективний еріксоновський транс з кількома метафоричними конструкціями, що активізують внутрішні свідомі процеси навіюваного та спрямовані на вирішення актуальних завдань переформувань структур свідомого. Як зазначали Гріндер і Бендлер, як правило, у людей є одна більш розвинена або улюблена репрезентативна система. Отже люди можуть переважно оперувати зоровими образами, слуховими або кінестетичними, при цьому у стані трансу всі системи функціонують одночасно. Якщо звернутись до структури молитви, то в ній задіяні всі три модальності і наголос робиться на більш розповсюджені системи (візуальну і кінестетичну). Основні предикати стимулюють і передбачають внутрішній духовний розвиток. Сама структура предикатів орієнтує особистість на розвиток особистісної динаміки духовного усвідомлення світу, а не на просте, механічне слідування церковним постулатам.

У психології існує поняття якір, якоріння. Кожне переживання людини складається з ряду зорових, слухових, кінestetичних, нюхових та смакових компонентів. Поставлений якір означає можливість одного з компонентів переживання людини викликати у неї всю гаму переживань. У молитві, як правило, задіяні майже всі компоненти. Якщо молитва здійснюється в церкві, можна говорити про використання елементів, наведених у табл. 2

Таблиця 2

Задіяні модальності якоря під час молитви у церкві.

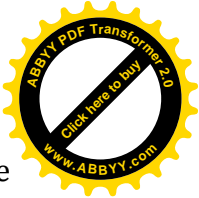
Модальність якоря	Якір
Візуальний	Свічки, лампадки, ікони
Аудіальний	Спів, молитва, дзвони
Запахи	Благовонія (ладан)
Смак	Причастя
Кінestetичний	Хрещення
Якорі, пов'язані з сигналами вестибулярного апарату	Покачування, рухи тіла, поклони

Молитва виступає сильним якорем на різні типи репрезентативних систем, при цьому в релігії, як правило, задіяні комплексні якорі. Саме вони характеризуються найбільшою ефективністю і стабільністю.

Основні терміни й поняття: молитва, молитва-розмова, молитва-прохання, молитва-роздум, ритуальна молитва, споглядальна молитва, молитва заступництва, молитва подяки, молитва возлюблення, якір, предикати, репрезентативні системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксиомы религиозного опыта. И. А. Ильин – Минск: «Белорусский Экзархат», 2006. – 592 с.
2. Воронежский Ор. Я. Повнота молитви: Пер. З пол. Н. Попач. – Варшава: Кайрос, 1997. – 188 с.
3. Гриндер Д., Бэндлер Р. Из лягушек в принцы. Воронеж: НПО МОДЭК, 1993. – 208 с.
4. Грюн А. Шляхи до свободи: Духовне життя як вправління у внутрішній свободі/ Пер. З нім. О. Конкевича. – Львів: Свічадо, 2005. – 96 с.
5. Мистецтво молитви. – Л.: Свічадо, 2000. – 246 с.

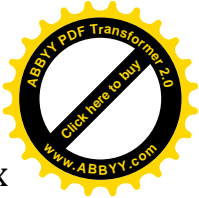
6. Молитва как особое состояние человека. Сенсационное открытие ученых Института имени В.М.Бехтерева // Спасите наши души. Журнал для верующих и неверующих. – 1999. – № 8. – С. 18.
7. Москалец В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
8. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
9. Психологія. З викладом основ психології релігії /Під ред. Юзефа Макселона. – Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу: Вид. відділ "Свічадо", 1998. – 320 с.
10. Спарк М. Начальные навыки эриксоновского гипноза / Пер. с англ. – Новосибирск: Фирма Имидж-Контакт, 1991. – 80 с.
11. Щербаков М.А. 7 путешествий в структуру сознания. М.: Институт развития личности, 1998. – 304 с.
12. Щербаков М.А., Поздняков В.Н., Веряскин В. Интегральная телесная терапия: Методическое пособие. М., 1998. – 32 с.
13. www.psychological.ucoz.ua.

Лекція № 8

Сучасні проблеми психології релігії

У рамках курсу «Психологія релігії», сама релігія позиціонується як складне соціальне і духовне явище, джерела якого виходять з глибин історії людства. Соціальна природа, риси релігії свідчать про її зв'язок із розвитком суспільства, де кожен її елемент обов'язково пов'язаний з іншими складовими. Процеси як позитивних так і негативних змін, занепаду або відродження духовних цінностей суспільства неодмінно відбиваються на історичній еволюції релігійних вчень, зміст яких становить основу релігійних вірувань людей.

Основою будь-якої релігійної системи виступає релігійна віра людей, що є сферою психічного життя з відповідними емоціями, спрямованими на сприйняття ідеї Всевишнього і правил життя за прописаними істинами. Сфера діяльності релігійної психології – це особливий внутрішній стан духовних цінностей віруючої людини, що поєднує релігійні та нерелігійні цінності в складний емоційно-інтелектуальний комплекс сприйняття оточуючого світу. Усі релігійні почуття, настрої, переживання складають особливу динамічну основу віруючої особи, яка сприймаючи релігійні ідеї, постулати, догми «переробляє» їх у власній свідомості, адаптуючись до релігійних учень.

Психологія релігії зосереджує увагу на дослідженнях внутрішніх психічних механізмів діяльності прихильників різних релігійних вірувань і культів, вивчає їх духовні цінності та орієнтації, класифікує і систематизує найпоширеніші типи релігійно-психологічних рис поведінки віруючих. Психологія релігії є науковою галуззю знань, що за допомогою власних специфічних методів психологічного дослідження і психодіагностики поглиблює відповідні галузі загальної та соціальної психології особливостей психіки людини та її діяльності у сфері релігійності. Особливого значення на сучасному етапі набуває вивчення проблем психології людини і її діяльності у контексті психологічного забезпечення адаптації віруючої людини в умовах тих конфліктних ситуацій, коли одні віруючі стають жертвами злочинів з боку інших віруючих з релігійних мотивів або, навпаки, самі стають суб'єктами правопорушень [4]. Для психології релігії на різних етапах її існування стрижневими залишалися кілька проблем [11]:

1) проблема витоків і джерел релігійних почуттів, а саме співвідношення індивідуального психологічного й колективного соціального факторів у їх формуванні;

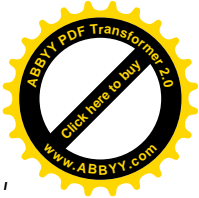
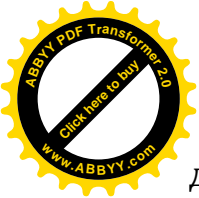
2) проблема специфіки релігійних почуттів, співвідношення в них емоційних і раціональних, свідомих і несвідомих складників

3) проблема закономірностей релігійного досвіду та форм його вияву (екстаз, одержимість, прозорливість тощо), а також проблеми релігійного страху, сутності релігійного фанатизму тощо;

4) механізми виконання релігією психотерапевтичних функцій.

На сьогодні психологія релігії пов'язана із багатьма галузями і напрямками сучасної психології, серед яких доречно виокремити загальну, соціальну, вікову, педагогічну, експериментальну, медичну, юридичну, економічну, диференційну психологію, етнопсихологію, психологію мистецтва, творчості, психологію науки, психолінгвістику, історію психології тощо.

Втім, її загально-психологічні проблеми традиційно пов'язуються і розглядаються у безпосередній взаємодії трьох основних класів психічних явищ: психічних процесів, психічних станів і психологічних якостей особистості. У сфері загально-психологічних

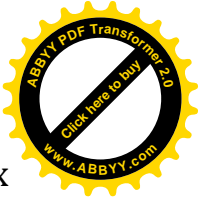
досліджень зацікавлення викликають теми психофізики (сенсорики), психосоматики, психофізіології та вивчення вищої нервової діяльності, зокрема функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку тощо. Приділяючи значну увагу вивченню психічних станів, сучасна психологія прагне дослідити змінені стани свідомості, серед яких є суто релігійні, такі як просвітлення, екстаз, нірвана, самадхи. Дослідження ж психологічних якостей особистості, таких як темперамент, характер та здібності є основними поняттями і психології взагалі, і психології релігії зокрема. У християнстві, наприклад, існує особливий підхід до психічних процесів, психічних станів і якостей особистості. При цьому у християнському психологічному знанні актуальними залишаються суто християнські теми, серед яких християнські почуття та емоції (віра, надія любов тощо), співвідношення віри і знань, свободи волі, очищення пам'яті, розвиток уваги, обмеження уяви, робота з сенсорикою людини тощо.

Соціально-психологічні проблеми психології релігії передбачають вивчення соціально-психологічної структури релігійної групи, (приходу, общини, секти тощо), механізмів спілкування, установок та їх впливів на свідомість, почуття, поведінку віруючої людини, динаміки колективних релігійних емоцій, формальних і неформальних відносин у групі.

Віково-психологічна проблематика психології релігії пов'язана з вивченням ставлення до релігії особистості, з урахуванням її вікової градації, оскільки значний інтерес до релігії проявляється у дитинстві, мінімальний у підлітковому та юнацькому віці, повернення до релігії відбувається у зрілому віці і при наближенні старості.

Педагогічно-психологічні проблеми психології релігії розкривають особливості сприйняття дітьми богослужіння і вчення Церкви (інтелектуальне та емоційне), проблеми церковного життя дітей (формалізм, магізм та ін.), проблеми дітей та батьків тощо.

Експериментальна психологія поєднує в собі і суто психологічні проблеми щодо достовірності результатів експерименту з урахуванням його «релігійно-психологічної специфіки», і проблеми пов'язані з методологічними та духовними складнощами.

Слід зазначити, що при здійсненні релігійно-психологічних досліджень існують певні об'єктивні, суб'єктивні, методичні та методологічні обмеження.

Об'єктивні обмеження пов'язані з місцем, часом та способом дослідження. Через неможливість прямого і актуального дослідження релігійних процесів, їх, зазвичай, вивчають опосередковано і ретроспективно за допомогою тестування, бесіди або експерименту.

Звичайно, що існують і певні *суб'єктивні* обмеження морального, світоглядного та, власне, релігійного характеру.

Безперечно, що психологічні *методи і методика*, що використовуються на даний час у дослідженнях психології релігії мають свої особливості. Зокрема, *стандартизовані опитувальники* використовуються в зручній для опитуваного час і згідно розробленої системи запитань, достовірність результатів залежить від кількості опитуваних (чим більше вибірка – тим достовірніше результати), бажаним є ретестінг. Отже, процедура тестування є складною як для дослідника, так і для досліджуваних. Також методологічною проблемою будь-якого опитувальника стає те, що досліджуваний може приписувати собі поведінку, що є бажаною у релігійному суспільстві, в якому він перебуває. Насправді ж можливо й таке, що не завжди досліджувана особистість дотримується визначених правил поведінки.

Бесіда – один з найкращих методів, що може бути використаним у дослідженнях психології релігії, оскільки є звичною процедурою, що не потребує особливих умов та зусиль для віруючої людини. При цьому експериментатор стикається зі складнощами техніки ведення бесіди, обробки результатів по її завершенню тощо.

Застосування методу *спостереження*, вимагає від експериментатора досвідченості у релігійних ритуалах, релігійному житті віруючих, оскільки може виникати необхідність включення в релігійне дійство і самого дослідника (наприклад, при включеному спостереженні).

У разі використання *експерименту*, слід враховувати, що при всій складності, змодельована ситуація не надає стовідсоткових достовірних результатів, а отже може поступатись більш доступним і простим опитувальникам.

Проблемою використання *проективних методик* переважно стає сам спосіб обробки отриманих результатів, що залежить і від досвідченості експериментатора, і від його особистих якостей.

На сьогодні в дослідженнях психології релігії відсутні валідизовані методики, що призводить до певних труднощів у отриманні результатів.

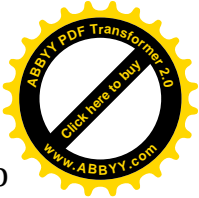
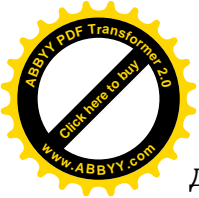
Отже, психологічні методи, що використовуються на сучасному етапі в дослідженнях психології релігії мають суттєві складнощі та обмеження, а тому потребують доопрацювань та вдосконалень.

Суттєвою методико-психологічною проблемою психології релігії сьогодення є вдосконалення існуючих та пошук нових психологічних прийомів і методів, що використовуються у різних релігійних практиках при дослідженні умов і причин, які приводять людей до церкви або деструктивного культу. Безперечно, психологічна допомога релігійним людям має власну специфіку, що необхідно враховувати. Адже психологічні проблеми релігійної особи пов'язані з її духовними проблемами, без вирішення яких психологічна робота стає практично неможливою. Виникнення різноманітних деструктивних культів вимагає від психологів вивчення їх системи впливу та методів програмування людей, щоб у разі необхідності задіяти методи соціально-психологічної і психіатричної реабілітації.

Юридичні аспекти психології релігії пов'язані з судовими відстоюваннями людей своїх релігійних прав, складною боротьбою з деструктивними кльотами тощо.

Психологія релігії також має певне зацікавлення в економічній галузі. Адже не секрет, що в окремих регіонах світу більш розвиненим є індивідуалізм, що, разом із економічною спрямованістю, призводить до поклоніння грошам, багатству матеріальному, а не духовному, де сама економіка стає формою релігійності. На вітчизняних теренах априорі православні цінності в економіці стримували прагнення наживи і сприяли благодійності людей.

Диференційно-психологічні проблеми психології релігії полягають у виявленні певної психологічної типології релігійних особистостей, вивченні особливостей індивідуального релігійного

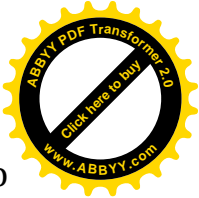
досвіду, що тісно пов'язані з порівняльно-антропологічною проблематикою і співвіднесенням культурних і релігійних особливостей людей. Важливими є дослідження гендерних відмінностей у ставленні до релігії, релігійності чоловіків і жінок.

Етнопсихологічні проблеми психології релігії пов'язані з дослідженням етнічних і географічних особливостей поширення релігії, з ототожненням себе більшістю етносів з певними релігійними віруваннями (при цьому психологія релігії досліджує психологічні механізми і закономірності такого процесу ототожнення), з дослідженням взаємозв'язку політики і етно-релігійних факторів, що призводять до зіткнень різних релігій або конфесій, визначення психологічних особливостей релігійного екстремізму.

У рамках психології мистецтва проблематика психології релігії пов'язана з дослідженнями феномену релігійного мистецтва. У означеній сфері здійснюється аналіз православних ікон, їх антропологічних і психологічних установок, досліджується кольорова символіка релігійних предметів у різних релігійних течіях, різних народів тощо.

Щодо психології творчості, то психологія релігії досліджує джерела творчості людини. Але на сьогодні дане питання залишається вирішеним не повною мірою, навіть при використанні всіх можливих наукових методів дослідження. Основна складність при дослідженні творчості – відсутність раціоналізації, а лише духовне і творче її вивчення.

Варто підкреслити, що в межах досліджень психології науки, предметом вивчення психології релігії є факт релігійності самих дослідників. Також досліджуються релігійні установки самих психологів (як психологів-класиків, так і психологів сучасності). Слід зазначити, що у сучасній психології релігії можуть виникати проблеми, коли свідомо, або несвідомо дослідники використовують окультні, псевдорелігійні ідеї, а провидці, екстрасенси, маги – здобувши психологічну освіту, використовують отримані знання у своїй діяльності. Все це негативно впливає на розвиток сучасної психологічної науки.

У будь-якої релігії є опис самого релігійного вчення в усному або письмовому вигляді. Релігійні тексти з Біблії, Корану, Вед тощо потребують ретельного лінгвістичного і семантичного підходів, застосовуючи які необхідно враховувати специфічний внутрішній контекст. А він у кожній релігії свій, особливий. Важливим також є психолінгвістичний аналіз при дослідженні різноманітних культів, де відбувається спроба створення власної мови, незрозумілої «звичайним» людям та використання її у власних цілях.

Завдяки історичному дослідженню в рамках історії психології особливостей виникнення і становлення психології релігії як науки, стає зрозумілим її сучасний стан і подальші шляхи розвитку.

Вивчення дореволюційної вітчизняної психології підтверджує спорідненість психології з християнством. На жаль радянські часи дозволяли розвиток психології лише в атеїстично-матеріалістичному напрямку, як боротьбу за право на самостійність і науковість. Часи змінились і сьогодні найвагоміші закони та найцінніші принципи віри можуть бути успішно використані у психології з психотерапевтичною метою. Головною темою психології взагалі, і психології релігії зокрема, є тема душі. Після тривалого етапу «втрати» теми душі в глибинах психології і перехід лише на дослідження психіки, сьогодні поступово відбувається відродження психологічного вчення про душу, що підтверджують сучасні історично – психологічні розвідки, які спираються на психологію релігії як самостійну наукову дисципліну.

Психологія релігії має чудові перспективи розвитку, широке коло важливих проблем релігійно-психологічного характеру, у вирішенні яких допоможе досвід поколінь і новітні досягнення сучасної психології.

Основні поняття і терміни: психологія релігії, релігійна група, психічні релігійні стани, релігійна особистість, дитяча релігійність, деструктивні культи, культурологічно-релігійна валідизація методик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белик А. А. Измененные состояния сознания в современном и традиционном обществе // Журнал прикладной психологии. 1998, № 3. – С. 4-11.
2. Буянов М. И. Религия и психотерапия. – М.: Рос. об-во медиков-литераторов, 1998. – 123 с.

3. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва. Опыт общепсихологического исследования. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.
4. Горлач М.И., Кремень В.Г., Николаенко С.М., Требін М.П. та ін. Основи філософських знань підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.
5. Грановская Р. М. Психология веры. – СПб.: Речь, 2004. – 576 с.
6. Зенько Ю. М. Психология и религия. – СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
7. Зенько Ю. М. Психология религии. – СПб.: Речь, 2009. – 552 с.
8. Зенько Ю. М. Психология религии: основные проблемы и перспективы развития // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2009, № 3, С. 196-210.
9. Зенько Ю. М. Секулярный и христианский подходы к измененным состояниям сознания // Диалог отечественных светской и церковной образовательных традиций. – СПб., 2001, С. 126-128.
10. Зенько Ю. М. Современная психология и святоотеческий духовный опыт // Служба практической психологии в системе образования. Вып. 9. – СПб.: СПБАППО, 2005, С. 105-110.
11. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство. – Київ: Кондор, 2004. – 646 с.
12. Мягков И. Ф., Щербатых Ю. В., Кравцова М. С. Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности // Психологический журнал. 1996, № 6, С. 119-122.
13. Опара С. Язык и проблема религиозности индивида // Вопросы научного атеизма. Вып. 13. М., 1972, С. 259-282.
14. Писманик М. Г. Особенности сознания верующего. – М.: Знание, 1973. – 43 с.
15. Полищук Ю. И. Влияние деструктивных религиозных сект на психическое здоровье личность человека // Журнал практического психолога. 1997, № 1, С. 93-97.
16. Савина Е. А. Особенности представлений детей 5-10 лет о душе // Вопросы психологии. 1995, № 3, С. 21-27.
17. Соснин В. А. Психология религии: американский опыт // Психологический журнал. 2002, № 2, С. 118-127.
18. Тамбиев А. Э., Кондрашев В. В., Мельников Е. В. Возрастные и половые особенности эффективности медитации // Психологический журнал. 1995, № 5, С. 129-133.
19. Угринович Д. М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1969. – 352с.
20. Флоренский Павел свящ. Небесные знамена (Размышление о символике цветов) // Его же. Сочинения в четырех томах. Т. 2. – М., 1996, с. 414-418 (переизд.: Маковец. 1922, № 2, С. 14-16).
21. Храмова К. В., Азаматов Д. М. Самосознание современной молодежи с различной религиозной ориентацией. – Уфа: РИО БашГУ, 2006. – 112с.
22. Шапарь В. Б. Психология религиозных сект. – Минск: Харвест, 2004. -384 с.
23. Шеховцова Л. Ф., Зенько Ю. М. Элементы православной психологии. – СПб.: Речь, 2005. – 252 с.

Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять

Самостійно вивчаючи тему, студент повинен знати відповіді на всі питання плану. Для цього необхідно зробити виписки з рекомендованої літератури. У конспекті студента мають бути тези відповідей на всі питання теми. Під час семінару дозволяється користуватись конспектом. Високу оцінку студент отримує тоді, коли він вільно володіє матеріалом, користуючись конспектом, висвітлює питання своїми словами, а не читає, не відриваючись від тексту. У процесі пошуку та відбору літератури для підготовки до семінару необхідно знайти в бібліотеках і використати найновіші наукові публікації, що з'явилися після видання даної методичної розробки.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ (для студентів ДФН та ЗФН)

Заняття № 1

Тема: Психологія релігії як наукова дисципліна (2 год.).

План

Теоретичні питання:

1. Поняття релігії. Джерела релігії та релігійності людини.
2. Предмет, об'єкт, завдання психології релігії.
3. Взаємозв'язок та специфіка психології релігії та релігійної психології.
4. Структура психології релігії.
5. Основні методи психології релігії.

Практичні завдання для підготовки:

1. Скласти конспект основних понять з теми: «Психологія релігії як наукова дисципліна».
2. Розкрити поняття й особливості релігії в психологічній науці.
3. Визначити напрямки та течії релігій.
4. Здійснити порівняльну характеристику психології релігії та релігійної психології.

5. Створити схему структури психології релігії.
6. Визначити специфіку основних методів, що використовуються в дослідженнях з психології релігії.

Теми доповідей та рефератів:

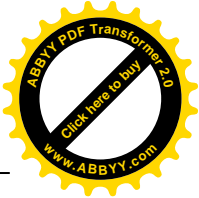
1. Психологія віри в релігіях.
2. Психологічні основи релігії.
3. Релігійний склад населення Землі.
4. Сучасні напрямки та течії релігій.
5. Поняття й особливості релігії. Специфіка культових і ритуальних дій.
6. Роль релігії в психологічній характеристиці етносів.
7. Співвідношення релігійних і етнічних спільнот.

Завдання для самоперевірки:

1. У чому полягають особливості психології релігії як наукової дисципліни?
2. Окресліть предметне поле психології релігії.
3. У чому полягає взаємозв'язок психології релігії та релігійної психології?
4. Визначте структуру психології релігії.
5. Надайте ґрунтовну характеристику основним методам, що використовуються в дослідженнях психології релігії.

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Гараджа В.И. Религиоведение: Уч. пособие для студентов высших учебных заведений и преподавателей средней школы. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 351 с.
3. Грассери Р.де-ла. Психология религий. – СПб, 1901. – 332с.
4. Джемс В. Многообразии религиозного опыта. – Спб.: Изд-во «Андреев и сыновья» 1993. – 420 с.
5. Зиммель Г. Религия. Социально-психологический этюд. – М., 1909. – 82 с.
6. Мень А. История религии. В поисках Пути, Истины и Жизни. По книгам протоирея Александра Меня. – М., 1994. – 184 с.
7. Начала христианской психологии. Учебное пособие для вузов / Б.С. Братусь, В.Л. Воейков, С.Л. Воробьев и др. – М.: Наука, 1995. – 236 с.
8. Ничипоров Б.В. Введение в христианскую психологию. – М., 1994. – 192 с.

9. Оллпорт Гордон В. Личность в психологии. НОРМА-ИНФРА – М., 1999. – 337 с.
10. Платонов К.К. Психология религии. – Политиздат, М., 1967. – 239 с.
11. Попова, М.А. О психологии религии / М.А. Попова. М.: Знание, 1969. – 216 с.
12. Психологія. З викладом основ психології релігії / Під ред. О. Ю. Макселона. – Львів, 1998. – 320 с.
13. Релігієзнавчий словник. – К, 1996. – 390 с.
14. Салыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиозная социология и психология религии. – Ростов-на-Дону, 1996. – 672 с.
15. Торчинов Е.А. Религии мира. Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. – СПб, 1997. – 384 с.
16. Угринович Д.М. Введение в религиоведение. – 2-е изд., доп. – М.: Мысль, 1985. – 270 с.
17. Угринович Д.М. Психология религии. – М., Политиздат, 1986. – 352 с.
18. Яблоков И.Н. Психология религии // Теоретическая и прикладная социальная психология / Отв. ред. А.К. Уледов. М.: Мысль, 1988. – С. 247-267.
19. Allport G.W. Faith+revised. American Psychologist, 1968.
20. Clark W. The psychology of religion. NY, 1959.
21. Skobie J.E. Psychology of religion. London. 1975.
22. Chlewinsky J. Psychologia religii. Lublin, 1982.

Заняття № 2.

Тема: Становлення психології релігії як самостійної дисципліни (2 год.).

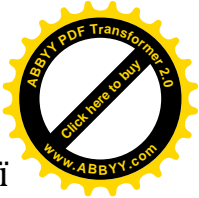
План

Теоретичні питання:

1. Передумови появи психології релігії.
2. Тенденції розвитку психології релігії у США.
3. Особливості розвитку психології релігії у Західній Європі.
4. Специфіка становлення психології релігії в Росії та на вітчизняних теренах.

Практичні завдання для підготовки:

1. Визначити причини та соціокультурні умови появи психології релігії.
2. Виокремити основні етапи становлення психології релігії.
3. Розкрити особливості розуміння релігії Г.С.Сковородою.
4. Розкрити трактування релігії Ф.Шлейермахером.

5. Порівняти суть та специфіку американської школи психології релігії із західноєвропейською.
6. Визначити схожості та розбіжності становлення психології релігії у Росії та Україні.

Теми доповідей та рефератів:

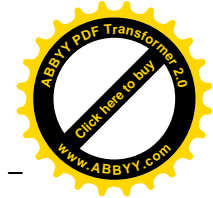
1. Основні напрямки становлення психології релігії.
2. Особливості становлення психології релігії на вітчизняних теренах.
3. Психологія релігії в контексті природознавчих досліджень.
4. Психологія релігії та релігійна психологія.
5. Специфіка американської психології релігії.
6. Принципи релігійної психології.

Завдання для самоперевірки:

1. Визначте основні етапи становлення психології релігії.
2. Здійсніть порівняльний аналіз американської і західноєвропейської школи психології релігії.
3. Розкрийте спільне і відмінне у становленні психології релігії в Україні та Росії.

Література

1. Августин А. Исповедь. – М.: Канон, 2000. – 464 с.
2. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
3. Бердяев Н.А. Самопознание. – Л.: Лениздат, 1991. – 398 с.
4. Бехтерев В.М. Гипноз. – Д.: Сталкер, 2000. – 384 с.
5. Бутру Е. Наука и религия в современной философии. – М.: Творч. мысль, 1910. – 332 с.
6. Введенский А.И. Условие позволительности веры в смысл жизни // Смысл жизни в русской философии. Конец XIX, начало XX века. – СПб.: Наука, 1995. – С. 40-75.
7. Грассери Р. де-ла Психология религии / Пер. с франц. В. И. Писаревой. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1901. – 332 с.
8. Джемс В. Прагматизм. – М., СПб.: Изд. «Шиповник», 1910. – 244 с.
9. Джемс В. Беседы с учителями о психологии. – 7 изд. – Пг., 1919. – 120 с.
10. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – С.Пб., Андреев и сыновья, 1993. – 418 с.
11. Лубський В. І., Козленко В. М., Горбаченко Т. Г. Історія світової релігієзнавчої думки: Хрестоматія / За ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Лубського. – К.: Тандем, 1999. – 408 с.

12. Мистика. Религія. Наука. Класики мирового релігієзнавства. – М.: Канон, 1998. – 432 с.
13. Полторацький М.П. Російська релігійна філософія // Проблеми філософії. – 1992. – №2. – с. 126 – 140.
14. Попова М.А. Критика психологічної апології релігії (Сучасна американська психологія релігії). – М.: Мисль, 1973. – 261 с.
15. Путь. Орган російської релігійної думки. Книга 1 (I-VI). – М.: Інформ-Прогрес 1992. – 752с.
16. Розанов В.В. Мета людської життя // Значення життя в російській філософії. – С.Пб.: Наука, 1995. – С. 341 – 371.
17. Збірник з лекцій колишніх професорів Київської Духовної Академії Архимандрита Іннокентія, протоієрея І.М.Скворцова, П.С. Авсенева (Архимандрита Феоданія) і Я.К. Амфітеатрова. – К.: В Типографії Київського Губернського управління, 1869.- VII. – 363 с.
18. Сковорода Г. Вступні двері до християнської доброчесності // Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: АТ «Обереги», 1994. – С.140-150.
19. Флурнуа Т. Принципи релігійної психології. – К., 1913. – 33 с.
20. Франк С.Л. Матеріалізм як світогляд // Християнство, атеїзм і сучасність. – Париж, 1969. – 167 с.
21. Шлейєрмахер Ф. Речі про релігії. Монологи. – М.: ИСА, 1994. – 432 с.

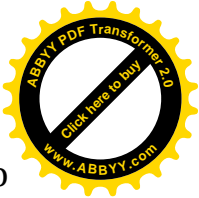
Заняття № 3.

Тема: Психологія релігії в контексті психоаналізу (2 год.).

План

Теоретичні питання:

1. Релігія у психоаналітичному напрямку З.Фрейда. «Тотем і табу», «Майбутнє однієї ілюзії», «Людина Мойсей і монотеїстичні релігії».
 - а) Поняття «табу», «тотем», «архаїчна спадщина», «сліди пам'яті».
 - б) Причини виникнення релігійного почуття.
 - в) Релігія і сучасність. Роль і значення релігії у ХХ–ХХІ столітті.
2. Зв'язок психоаналізу з теологією К.Г. Юнга. «Архетип і символ», «Коллективне несвідоме».
 - а) Поняття «архетип», «колективне несвідоме».
 - б) Психологічні причини виникнення норм релігії.
 - в) Вплив психологічних типів на психологію молитви.

3. Питання психології релігії в контексті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма.
 - а) Поняття «релігія».
 - б) Проблема авторитарної і гуманістичної релігії.
 - в) Психотерапевтична функція релігії.

Практичні завдання для підготовки:

1. Розкрити бачення З.Фрейда психологічних витоків релігії.
2. Надати загальну характеристику релігієзнавчої спадщини З.Фрейда.
3. Проаналізувати тлумачення З.Фрейда стосовно сутності тотемістичної трапези.
4. Прослідкуйте розвиток поглядів З.Фрейда на сутність релігії.
5. Розкрийте відмінність юнгівської концепції розуміння релігії від фрейдівської.
6. Охарактеризуйте концепт нумінозності в релігійній системі К.Г.Юнга.
7. Визначте особливості юнгівського пояснення тринітарної проблеми.
8. Назвіть суттєві риси «нової теології» Е.Фромма.
9. Порівняйте погляди Е.Фромма, З.Фрейда та К.Г.Юнга щодо розуміння релігії.
10. Розкрийте особливості гуманістичних і авторитарних релігій (Е.Фромм «Психоаналіз і релігія»).

Теми доповідей та рефератів:

1. Психологічна концепція релігії З.Фрейда.
2. Загальна характеристика теорії релігії К.Юнга.
3. Характеристика основних робіт К.Юнга «Архетип і символ», «Коллективне несвідоме».
4. Психологічне дослідження релігії Е.Фромма.
5. Е. Фромм «Психоаналіз і релігія»: загальна характеристика роботи.

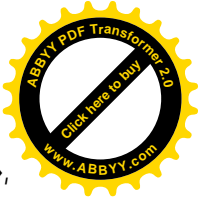

Завдання для самоперевірки:

1. Дайте визначення релігії за З. Фрейдом.
2. Які основні поняття були введені З.Фрейдом у психологію релігії?
3. Як називається різновид несвідомого, введений К.Юнгом?
4. Назвіть провідні поняття психоаналітичної концепції К.Юнга.
5. Які різновиди релігії виділив Е.Фромм?

Література

1. Виттельс Ф. Фрейд, его личность, учение и школа. – М., 2007. – 200 с.
2. Знаменитые случаи из практики психоанализа. – М., – 1995. – 288 с.
3. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
4. Попова М.А. Фрейдизм и религия. – М.: Наука, 1985. – 200 с.
5. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344с.
6. Романець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вступ. стаття В. О. Татенка, Т. М.Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
7. Руткевич А.М. Психоанализ и религия. – М., 1987. – 62 с.
8. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94-142.
9. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. – М-Пг., 1922. – 250 с.
10. Фрейд З. Леонардо да Винчи. Воспоминания детства // Тотем и табу: СПб. – М.: Олимп. ООО «Изд.-во АСТ – ЛТД», 1998. – С. 217-278.
11. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии // Тотем и табу: СПб. – М.: Олимп. ООО «Изд.-во АСТ – ЛТД», 1998. – С. 16-183.
12. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М.: "Ренессанс", 1992. – с. 135-256.
13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 635 с.
14. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО «Издательство АСТ ЛТД», 1998. – 664 с.
15. Фромм Э. Догмат о Христе. – М.: Олимп; Назрань: АСТ, 1998. – 414 с.
16. Фромм Э. Психоанализ и дзен-буддизм // Э. Фромм, Д. Судзуки, Р. де Мартино. Дзен-буддизм и психоанализ. – М: Изд.-во «Весь мир», 1997. – С. 97-183.
17. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.
18. Юнг К.Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, ООО «Изд.-во АСТ-ЛТД», 1998. – 480 с.
19. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // К.Г. Юнг. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – С. 96-128.
20. Юнг К.Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание. – М.: Олимп: АСТ-ЛТД, 1997. – 400с.

21. Юнг К.Г. Ответ Иову / Пер. с нем. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», Канон, 1998. – 384 с.
22. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное Юнг К.Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
23. Jung C.G. Letters. Vol.2, 1957.
24. Jung C.G. Symbols of Transformations. Princeton. NY., 1911-1912.

Заняття № 4.

Тема: Людина як релігійна істота (2 год.).

План

Теоретичні питання:

1. Релігійні інстинкти.
2. Страх як фактор релігійності.
3. Потреби як джерело релігійності.
4. Переживання власної обмеженості.
5. Релігійна особистість. Типи релігійності.
6. Взаємозв'язок характеру і релігійності.
7. Характеристика особистої релігійності у християнстві за Р.Яворським.
8. Функції релігійності.

Практичні завдання для підготовки:

1. Розкрийте особливості зовнішньої і внутрішньої релігійності людини.
2. Наведіть приклади 3-х основних типів реакції на факт обмеженості людини (з точки зору релігійності і нерелігійності позиції).
3. Порівняйте між собою три типи страхів, в яких по-своєму проявляється релігійність.
4. З'ясуйте зв'язок між типом темпераменту, особливостями характеру особистості і типом релігійності.
5. Розкрийте функції релігійності сучасної особистості.

Теми доповідей та рефератів:

1. Соціально-психологічні умови відтворення релігійності.
2. Роль навіювання і самонавіювання у розповсюдженні і закріпленні релігійних ідей.

3. Навіювання і самонавіювання у релігійному культі.
4. Вплив молитви та інших релігійних таїнств на віруючих.
5. Механізм психологічного зараження у колективних молитвах.
6. Основні фактори і принципи релігійного розвитку особистості.

Завдання для самоперевірки:

1. Визначте соціально-психологічні причини релігійності.
2. Визначте соціально-психологічні умови відтворення релігійності.
3. Окресліть соціально-психологічні фактори збереження і відтворення релігійності.
4. Назвіть основні типи релігійності.
5. В чому полягає взаємозв'язок характеру людини з її релігійністю?
6. Назвіть основні функції релігійності.

Література

1. Грассери Р. де-ла Психология религии / Пер. с франц. В. И. Писаревой. – СПб., Изд. Ф. Павленкова, 1901. – 332 с.
2. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1993. – 418 с.
3. Зенько Ю.М. Психология и религия. СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
4. Классики мирового религиоведения. М.: Издательство: Канон +, 1996. – 496 с.
5. Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г. Історія світової релігієзнавчої думки. – К.:Тандем, 1999. – 408 с.
6. Лубський В.І., Прядко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
7. Маслоу А. Самоактуалізація / Психологія личности / Тексты. М., 1982. – 123 с.
8. Маслоу А. Новые рубежи в развитии человека // Хрестоматія по гуманістической психотерапии. М.: Наука, 1995. – 190 с.
9. Самыгин С.И., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов-на-Дону, 1996. – 672 с.

Заняття № 5.

Тема: Динаміка релігійності. Релігійні переживання (2 год.).

План

Теоретичні питання:

1. Фактори і принципи релігійного розвитку.
2. Етапи релігійного розвитку.
3. Функціональні теорії.
4. Інтеграційні підходи.
5. Досвід релігійних переживань.
6. Класифікація релігійного досвіду.
7. Класифікація етапів релігійного досвіду за Ю. Макселоном.

Практичні завдання для підготовки:

1. Розкрийте поняття релігійність, досвід, потреби, почуття та емоції, соціальні групи з позиції факторів релігійного розвитку.
2. Визначте специфіку психологічного підходу до дослідження релігійних переживань.
3. Порівняйте функціональні та інтеграційні підходи до вивчення релігійності.
4. Виокремте характерні особливості релігійного досвіду.

Теми доповідей та рефератів:

1. Психологічна інтерпретація релігійних феноменів.
2. Психологічні особливості релігійного досвіду віруючих.
3. Особливості класифікації релігійного досвіду.
4. Містичний досвід віруючих.
5. Стадії розвитку віри.

Завдання для самоперевірки:

1. Які основні принципи, за якими здійснюється класифікація релігійного досвіду?
2. Визначте основні характеристики містицизму.
3. Які етапи релігійного розвитку були виділені Ю. Макселоном?
4. Які основні стадії розвитку віри були виділені Дж. Фаулером?

Література

1. Архиепископ Василий (Кривошеин), «Преподобный Симеон Новый Богослов». – М.: Сибирская многозвонница. – 2011. – 2148 с.
2. Брайен Дейвис Вступ до філософії релігії. – Київ: «Основи», 1996. – 269 с.
3. Бердяев Н.А. О назначении Человека. Москва: «Республика», 1993. – 383 с.
4. Вебер Макс Социология религии. Избранное. Образ общества. Москва: «Юрист» 1994. – 704 с.
5. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта – СПб: «Андреев и сыновья», 1993. – 418 с.
6. Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург «Деловая книга», 1995. – 123 с.
7. Кимелев Ю.А. Философия религии: Систематический очерк. – М.: Издательский Дом "Nota Bene", 1998. – 424 с.
8. Кэрол Флейк-Хобсон Развитие ребенка и его отношений с окружающими. «Центр общечеловеческих ценностей», Москва, 1993. – 512 с.
9. Лейбин В.М. Психоанализ и философия неопрейдизма. М, 1977. – 246 с.
10. Лосский Н. О Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. / Сост. А.П. Поляков; Подгот. текста и примеч. Р.К. Медведевой. М.: Республика, 1995. – 400 с.
11. Мень А. История религии в 7-ми т. Т.1. Истоки религии / А. В. Мень. – Москва : Слово, 1991. – 202 с.
12. Психологія. З викладом основ психології релігії / Під ред. о. Юзефа Макселона. Пер. з пол. Т. Чорновіл. – Львів: „Свічадо“, 1998. – 275 с.
13. Стил Литл На пути к христианской зрелости. ХО «Библия для всех», Санкт-Петербург, 1999. – 185 с.
14. Франк С. Л. Реальность и человек. Москва, Издательство «Республика», 1997. – 480 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
16. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94-142.
17. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М.: «Ренессанс», 1992. – С. 135-256.
18. Фрейд З. Тотем и табу // Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному; Страх; Тотем и табу: Сборник. Мн., 1998. С. 324-491.
19. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.
20. Юнг Карл Густав Психология и религия. Архетип и символ.- Москва: «RENAISSANCE», 1991. – 304 с.

Заняття № 6.

Тема: Сучасні проблеми психології релігії (2 год.).

План

Теоретичні питання:

1. Проблема витоків і джерел релігійних почуттів.
2. Проблема особливості релігійних почуттів.
3. Проблема закономірностей релігійного досвіду та форм його вияву.
4. Механізми виконання релігією психотерапевтичних функцій.
5. Перспективи розвитку психології релігії.

Практичні завдання для підготовки:

1. Проаналізуйте розвиток психології релігії на Заході і в Україні.
2. Визначте об'єктивні причини прояву наукового інтересу до психології релігії.
3. Дайте сучасне визначення поняттю «релігійні почуття» і прослідкуйте його історичні перетворення.
4. Порівняйте основні позиції психологів щодо проблеми витоків і джерел релігійних почуттів.

Теми доповідей та рефератів:

1. Джерела релігійних почуттів згідно теорії У.Джемса.
2. Специфіка релігійних почуттів в теоріях З.Фрейда і К.Юнга.
3. Підхід А. Маслоу до витоків релігійних переживань.
4. Суть двоїстого характеру впливу релігії на людину.

Завдання для самоперевірки:

1. Які перспективи розвитку психології релігії спрогнозував американський дослідник О. Странк?
2. В чому полягає основна проблема вивчення релігійного досвіду в рамках психології релігії?
3. Хто з видатних психологів відстоював позицію переважання несвідомих компонентів у психіці віруючої людини?
4. Чи притаманна амбівалентність релігійним почуттям?

Література

1. Белик А. А. Измененные состояния сознания в современном и традиционном обществе // Журнал прикладной психологии. 1998, № 3, С. 4-11.
2. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва. Опыт общепсихологического исследования. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.
3. Горлач М.І., Кремень В.Г., Николаєнко С.М., Требін М.П. та ін. Основи філософських знань підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.
4. Грановская Р. М. Психология веры. – СПб.: Речь, 2004. – 576 с.
5. Зенько Ю. М. Психология и религия. – СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
6. Зенько Ю. М. Психология религии. – СПб.: Речь, 2009. – 552 с.
7. Зенько Ю. М. Психология религии: основные проблемы и перспективы развития // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2009, № 3, С. 196-210.
8. Зенько Ю. М. Современная психология и святоотеческий духовный опыт // Служба практической психологии в системе образования. Вып. 9. – СПб.: СПбАППО, 2005, С. 105-110.
9. Мягков И. Ф., Щербатых Ю. В., Кравцова М. С. Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности // Психологический журнал. 1996, № 6, С. 119-122.
10. Писманик М. Г. Особенности сознания верующего. – М.: Знание, 1973. – 43 с.

ЗМІСТ САМОСТІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1: Основні напрямки сучасної (позаконфесійної) психології релігії (10 год.).

Теоретичні питання:

1. Гуманістична психологія. Її можливості в дослідженнях з психології релігії.
2. Трансперсональна психологія С.Грофа.
3. Психоісторія Е.Еріксона.
4. Логотерапія В.Франкла.
5. Релігія як об'єкт дослідження в працях Г.Оллпорта.
6. Особливості розуміння релігії в творчості М.Еліаде.
7. Дослідження з психології релігії в радянській літературі.
8. Психологічна парадигма релігії Є.Торчінова.

Методичні рекомендації:

Вивчаючи тему, обґрунтуйте роль гуманістичної психології для розвитку психології релігії. Визначте місце релігії в дослідженнях С. Грофа. Охарактеризуйте історико-психологічне дослідження Е. Еріксона «Молодий Лютер». Розкрийте психологічно-релігійну сутність логотерапії В. Франкла. Порівняйте і проаналізуйте погляди Г.В. Оллпорта на зовнішню і внутрішню релігійність. Охарактеризуйте основні риси релігієзнавчої концепції М. Еліаде. Зверніть увагу на її психологічне підґрунтя. Виокремте особливості досліджень з психології релігії в радянський період. Порівняйте вітчизняні дослідження з психології релігії з дослідженнями західноєвропейської, американської психології релігії.

Література

1. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Введение // Избранное. Образ общества. М., 1994. – С. 43-73.
2. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 418 с.
3. Зиммель Г. Религия. Социально-психологический этюд. – М., 1909. – 65 с.
4. Франкл В. Психотерапия и религия // Человек в поисках смысла. М., 1990. – С.334-337.
5. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94-142.
6. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.

Тема 2: Феномен деструктивних культів і тоталітарних сект (6 год.).

Теоретичні питання:

1. Релігійний фанатизм. Опис, терапія.
2. Поняття секти і деструктивного культу.
3. Класифікація сект.
4. Методи релігійних культів.
5. Основні моделі контролю свідомості.
6. Психологічні механізми впливу тоталітарних груп на особистість. Профілактика і здолення залежності.

Методичні рекомендації:

Перш за все розгляньте поняття «деструктивний культ», «секта», «контроль свідомості», «вплив». Зверніть увагу на соціально-психологічні та інформаційні моделі радикальної зміни свідомості, а також моделі впливу на психіку транскових, гіпнотичних, медитаційних станів, що викликають деструкцію найскладніших когнітивних утворень і спрощують структуру інтелекту і емоцій. При вивченні теми приділіть увагу особливостям психологічного зомбування в постіндустріальному інформаційному суспільстві. Порівняйте типи психологічного впливу в різних тоталітарних сектах. Розгляньте зміни ціннісних орієнтацій членів сект як результат психологічного впливу.

Література

1. Волков Е.Н. Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах // Журнал практического психолога. – М., 1996. № 3. – С. 12.
2. Платонов К. К. Психология религии. // Социальная психология. М.: Политиздат, 1975. – 307с.
3. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. М.: Наука, 1994. – 469 с.
4. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 672 с.
5. Форд В. Реабилитация пострадавших от группового психологического насилия и от авторитарных лидеров. – Нижний Новгород, 1997. – 82 с.

Тема 3: Психологічні особливості релігійної молитви (10 год.).

Теоретичні питання:

1. Класифікація молитов за Ф.Хайлером.
2. Молитва як психотерапевтична практика. Психотерапевтичні аспекти молитви.
3. Співставлення категорій: переживання-молитва-діяльність.
4. Роль молитви у світі переживань людини.
5. Психологічне значення молитви, сповіді, медитації.

Методичні рекомендації:

Перш за все з'ясуйте поняття «молитва», визначте причини і мотиви молитов, вивчіть підходи до їх класифікацій, прогляньте стадії їх розвитку. Перегляньте літературу з історії молитви, особливостей її використання у релігійно-культовій практиці. З'ясуйте для себе відмінності релігійного і психологічного змісту молитви. Виокремте дискусійні (на ваш погляд) моменти в церковному і психологічному підходах до визначення впливу молитви на людину та її використання. Зверніться до наукових доробків Поломи М., Пендлтона Б., Пратта Дж. щодо виокремлення різновидів молитов. Спробуйте на рівні власного досвіду і власного розуміння визначити специфіку використання молитви у психотерапевтичному напрямі.

Література

1. Воронецький Ор. Я. Повнота молитви: Пер. З пол. Н. Попач. – Варшава: Кайрос, 1997. – 188 с.
2. Мистецтво молитви. – Л.: Свічадо, 2000. – 246 с.
3. Молитва как особое состояние человека. Сенсационное открытие ученых Института имени В.М.Бехтерева // Спасите наши души. Журнал для верующих и неверующих. – 1999. – № 8. – С. 18.
4. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
5. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
6. Психологія. З викладом основ психології релігії /Під ред. Юзефа Макселона. – Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу: Вид. відділ «Свічадо», 1998. – 320 с.
7. Спаркс М. Начальные навыки эриксоновского гипноза / Пер. с англ. – Новосибирск: Фирма Имидж-Контакт, 1991. – 80 с.

Теми для написання рефератів з курсу «Психологія релігії» (для студентів ДФН та ЗФН):

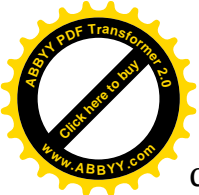
1. Релігія як об'єкт психологічного дослідження.
2. Психологія релігії як галузь релігієзнавства.
3. Психологія релігії і пастирська психологія.
4. Психологія релігії і теологія.
5. Тенденції розвитку психології релігії.
6. Становлення психології релігії: основні напрямки, тенденції.
7. Американська і західноєвропейська школи психології релігії: спільне та відмінне.
8. Становлення психології релігії на вітчизняних теренах.
9. Психологія релігії в контексті природознавчих досліджень.
10. Психологія релігії та російська релігійна філософія.
11. Релігієзнавча спадщина З.Фрейда.
12. Концепція героїчного міфу З.Фрейда.
13. Психологічне дослідження релігії К.Г.Юнгом.
14. Поняття індивідуалізації в концепції К.Юнга.
15. Поняття архетипів у працях К.Юнга.
16. Тринітарна проблема: її психологічне тлумачення К.Юнгом.
17. Концепція гуманістичного психоаналізу Е.Фромма.
18. Психоаналіз і дзен-буддизм: проблемне поле взаємодії.
19. Роль гуманістичної психології в дослідженнях з психології релігії.
20. Особливості підходу трансперсональної психології до вивчення релігії.
21. Історико-психологічне дослідження Е.Еріксона.
22. Логотерапія В.Франкла.
23. Психологія релігії в роботах Г.В.Оллпорта.
24. Психологія релігії в релігієзнавчій концепції М.Еліаде.
25. Проблеми і стан дослідження психології релігії на українських теренах.
26. Почуття віруючих.

27. Психологія віри у світових релігіях.
28. Психологічні основи релігії.
29. Роль культових дій і ритуалів у релігії.
30. Психологічні особливості різнорелігійної свідомості віруючих.
31. Особливості контролю релігійних інститутів над свідомістю віруючих людей.
32. Психологічні особливості релігійної ідеології.
33. Особливості прояву творчості віруючої людини у релігії.
34. Гендерні відносини у різних релігіях світу.
35. Соціальні функції релігії.
36. Психологія сект.
37. Психологія атеїзму.
38. Психологія культу давнього Єгипту.
39. Психологія і Християнство.
40. Психотерапевтичні функції Християнства.
41. Психологічні концепції релігії.
42. Релігійний досвід засновників світових релігій (Будда, Ісус Христос, Мухаммед).
43. Релігійні ритуали і церемонії у Християнстві: особливості індивідуально-психологічного сприйняття.
44. Релігійна особистість і релігійна група: психологічна характеристика.
45. Психологічні особливості нових релігійних рухів.
46. Вивчення релігійних явищ в рамках психології релігії.
47. Суспільно-психологічні аспекти релігійності.
48. Релігійність і психологічний світ особистості.
49. Психологія релігії в системі вітчизняного релігієзнавства.
50. Специфіка психологічного підходу до досліджень релігії.

Наукова робота – реферат (проект, ІНДЗ) для студентів денної форми навчання

Проектна діяльність студентів передбачає поділення студентської групи на підгрупи кількістю 3-5 студентів кожна. Кожною підгрупою здійснюється обрання теми свого наукового проекту. Студентам заздалегідь пропонується перелік тем, однак за

студентами залишається і вільний вибір теми, узгодженої з викладачем курсу «Психологія релігії». Студентський науковий проект передбачає поетапне виконання наступних завдань:

1. Презентація, загальна характеристика релігієзнавчої спадщини, суть та специфіка положень обраної наукової теорії в рамках курсу психології релігії.

2. Обґрунтування ролі психологічного напрямку для розвитку психології релігії.

3. Розкриття значимості основних положень обраної психологічної теорії для сучасного розуміння релігійного життя особистості.

Науковий реферат з навчальної дисципліни «Психологія релігії» оцінюється відповідно рівню виконання поставлених завдань наступним чином:

«відмінно» – студентом виконані всі поставлені завдання, визначена чітка структура роботи, матеріал презентовано логічно вірно, точно, всі важливі аспекти висвітлено;

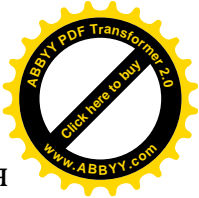
«добре» – поставлені завдання виконані, науковий реферат не повною мірою розкриває окремі аспекти обраної теми, матеріал в роботі побудовано вірно, логічно;

«задовільно» – в науковому рефераті допущені певні помилки, наявна неточність викладу матеріалу або окремі завдання виконані не в повному обсязі.

Контрольні питання до заліку з навчального курсу «Психологія релігії».

1. Психологія релігії в системі соціогуманітарних наук. Взаємовідносини психології релігії з загальною психологією і релігієзнавством.
2. Становлення психології релігії як галузі релігієзнавства.
3. Сучасна структура досліджень у психології релігії. Розподіл за предметом і методом.
4. Психологія ранніх форм релігії: магізм, анамізм, тотемізм, культ предків, шаманізм.
5. Психоаналітична концепція релігії З.Фрейда.
6. Психологічна природа релігії в глибинній психології К.Юнга.
7. Проблеми релігії, висвітлені гуманістичною психологією (Е.Фромм, А.Маслоу, Р.Асаджолі).
8. Особливості психології релігії Г. Оллпорта, «Індивід і його релігія».
9. Біхевіористські концепції релігії (Е. Еріксон, Д. Віннікот, А.Різутто).
10. Екзистенціальний підхід в психології релігії (Л. Бінсвангер, Р. Мей, М. Босс).
11. Релігія як пошук суті існування (логотерапія В.Франкла).
12. Психологія «самості» про релігію (Е.Еріксон, Д.Віннікот, А.Різутто).
13. Трансперсональна психологія релігії С.Грофа.
14. Компаративний підхід до вивчення релігії (М.Фортес, Дж.М.Карстерс, М.Арджайл).
15. Конфесійне і секулярне в психології релігії.
16. Релігійний підхід до аналізу релігії (психоаналітична екзегетика, пасторська психологія, пасторська психотерапія).
17. Християнська психологія про походження і сутність людини.
18. Проблеми спілкування, кохання і самотності в християнській психології.

19. Теологічна танатологія та есхатологія. Психологізація танатології.

20. Психологічні передумови релігії в різних концепціях.

21. Визначення і структура релігійного досвіду.

22. Природа релігійного досвіду і його функції.

23. «Багатогранність релігійного досвіду» У.Джемса.

24. Психологічна концепція релігії У. Кларка.

25. Структура «під-досвіду» А.Маслоу.

26. Психологічні особливості ранніх форм релігійного досвіду (обрядовість, ритуалізація, релігійні афекти тощо).

27. Основні типи містичного досвіду.

28. Дослідження змінених (екстатичних) станів свідомості (ЗСС). Загальна характеристика і типи ЗСС.

29. Психологія «звернення». Механізми спілкування, навіювання та їх вплив на свідомість і поведінку віруючих.

30. Психологічні типи віруючих: поняття про акцентуації особистості.

31. Психологія святості: старообрядництво, сектантство, юродство.

32. Проблема класифікації ритуальної поведінки в психології релігії. Ритуал як невербальна комунікація.

33. Поняття культу і культової практики.

34. Практика медитації у різних релігіях і культурах. Медитація і камлання. Медитація і молитва.

35. Сутність і типи молитви (прошення, сповідь, благодаріння тощо).

36. Психологічні аспекти ритуалів очищення і переходу.

37. Зв'язок методологічних підходів із галузями досліджень в психології релігії.

38. Типи досліджень і їх пізнавальні можливості.

39. Метод інтерв'ю і основні техніки розпитування.

40. Проективні тести у психологіх релігії.

41. Методи дослідження установок і диспозицій особистості.
42. Особливості застосування соціометрії та інтроспекції як методів психології релігії.
43. Поняття сензитивності і етики дослідження.
44. Нові напрямки досліджень в галузі психології релігії.
45. Сучасні проблеми психології релігії.
46. Релігійна віра як психологічний феномен.
47. Психологічні аспекти релігійного досвіду.
48. Релігійність і психологічний світ особистості.
49. Суспільно-психологічні аспекти релігійності.
50. Історія становлення та розвитку психології релігії на вітчизняних теренах.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тести для самоперевірки з курсу «Психологія релігії»

Метою даних тестових завдань не є формальний контрольний зріз знань. Пріоритетним завданням є прагнення запропонувати можливість ще раз нагадати ключові теми, теорії, проблемні питання зі сфери психологічного знання.

Відповідаючи на те чи інше тестове запитання і обираючи певну відповідь бажано пояснити (хоч би і собі) логіку обрання чи мінімізації певної версії відповіді.

Тести є творчо-компаративним завданням для самоперевірки й кореляції набутого знання з курсу «Психологія релігії».

1. Оберіть найбільш вичерпне визначення. Психологія релігії – це :

- а) Галузь психології, що з'ясовує співвідношення масової релігійної свідомості з соціальними умовами життя людей, тих або інших соціальних груп, груп віруючих тощо.
- б) Галузь психології, що вивчає релігійність як психічний стан людини та його вияви.
- в) Галузь психології, що вивчає психологічні і соціально-психологічні фактори, які обумовлюють особливості релігійної свідомості та намагається пояснити поведінку віруючих в цілому і представників різних релігійних течій зокрема.

2. Виходячи з психологічного підходу, предметом вивчення психології релігії є:

- а) Релігійність як психологічний факт, суть свідомості й релігійна поведінка людини як втілення її внутрішніх переживань.
- б) Злиток із людського духу, що несе в собі відтінок всіх його особливостей, виникає як психічне явище в своєму безпосередньому прояві, а в подальшому розвитку стає явищем соціальним.
- в) вічний зв'язок людини з трансцендентним, з Абсолютом.
- г) Релігійність як форма буття релігії і як її суб'єктивний вияв. Її основними компонентами є релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття, релігійне світоставлення.

3. Джерелом пізнавального пориву в психології релігії виступає:

- а) Моральнісне русло, зав'язане більше на чуттєво-емоційному, ніж розумовому началі.

- б) Релігійність людини та її вияви.
- в) Свідомість, інтелектуальна здатність і понятійна пізнавальна незадоволеність людства.

4. Термін «релігійна психологія» вживають для:

- а) Фіксування ставлення людини до світу через релігійну психологію як комплекс психологічних явищ, станів і процесів індивіда чи певної групи.
- б) Виокремлення психологічного зрізу релігійної свідомості.
- в) Виявлення зв'язку з релігійним світоглядом.

5. Рівень психології релігії, що синтезує психологію та релігієзнавство, використовуючи етнографічний матеріал, називається:

- а) Рівень соціально-психологічної теорії типологій віруючих.
- б) Рівень релігійної психопатології.
- в) Загальнотеоретичний рівень психології релігії.

6. Поняття «динамічний стереотип», що допомагає глибше зрозуміти психологію віруючого (зокрема ті труднощі і суперечності, що виникають під час розумової кризи, зміни звичного способу життя, вірувань тощо), запровадив:

- а) І. Павлов.
- б) А. Ухтомський
- в) В. Грюн.

7. Виникнення релігійної психотерапії пов'язують із появою:

- а) «Руху св. Емануїла» (Бостон, 1905), ідеологи якого виступали за співробітництво священників і лікарів.
- б) «Союзу здоров'я», представники якого пов'язували лікувальну практику з релігією.
- в) Інституту релігії при Техаському медичному центрі, який здійснював медичну і психіатричну підготовку священників.

8. Принципи релігійної психотерапії розробляли:

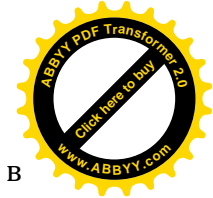
- а) В. Вундт, С.Токарев, Дж. Фрезер та ін.
- б) А. Бойзен, К. Штольц, Р. Мей, К. Гумпертс та ін.
- в) Дж. Леуба, Ю. Макселон, Г. Оллпорт, А. Міллер, Дж. Хоффман, О. Петрович, Г. Писманик та ін.

9. До основних груп методів Психології релігії не входять:

- а) Загальнофілософські методи.
- б) Загальнонаукові методи.
- в) Загально-психологічні.
- г) Соціологічно-психологічні методи.

10. Метод Інтроекція (самопостереження):

- а) Характеризує можливості розкриття суто особистісних вражень від зустрічі з Богом, найглибші духовні пласти особистості і полягає у детальному описі власних переживань віруючою людиною.

б) Надає можливість зафіксувати реальну поведінку віруючого в стандартних умовах.

в) Це комплекс спеціально підібраних питань, на які віруючі мають дати відповіді.

11. В рамках досліджень Психології релігії до загально-філософських методів відносять:

а) спостереження за самим собою – інтроспекцію, спостереження за іншими особами, експеримент, психологічний тест, анкетування, інтерв'ю.

б) діалектику, позитивістський підхід, прагматичний підхід тощо.

в) метод системного аналізу, структурно-функціональний метод, аналіз і синтез, дедукція та індукція та ін.

12. Винайдіть зайву групу чинників (за О.Кульчицьким), які впливали на формування національної психіки українців:

а) Геопсихічні (вплив природного довкілля як цілісності).

б) Історичні (спільність історичної долі народу, що живе в ситуаціях «межовості»).

в) Соціопсихічні (соціальна структура українського суспільства з домінуванням селянства).

г) Культурно-морфічні (належність української культури до європейської, периферійний характер цієї приналежності).

д) Глибинно-психічні (комплекс меншовартості, визначальні архетипи в колективному несвідомому).

є) Внутрішньо-суб'єктивні (установка, мотивація, життєві принципи, національне виховання і традиційний уклад життя).

13. За результатами досліджень, в українській духовності домінує:

а) Емоційно-чуттєвий компонент.

б) Інтелектуальний компонент.

в) Вольовий компонент.

14. Джерелом виникнення психології релігії у США:

а) Стала стаття «Моральне та релігійне виховання дітей» (1882) американського психолога С. Холла.

б) Стало відкриття відділення релігії (1961 р.) Американською медичною асоціацією, що організувала відділення медицини і релігії при медичних закладах.

в) Стала книга психолога-релігієзнавця, професора Стенфордського університету Едвіна Старбека «Психологія релігії» (1899 р.).

15. Хто з відомих вчених вважав релігію неодмінною умовою процесу становлення особистості і тому досліджував і розробляв різноманітні ефективні методи релігійного виховання:

а) В. Вундт.

- б) С. Холл.
- в) Е. Старбек.

16. Психологічну підготовку священнослужителів впроваджують у духовні навчальні заклади Америки:

- а) У 1899 р.
- б) У 1905 р.
- в) У 1912 р.

17. Зовнішнім виявом релігійного почуття (за Т. Рібо) є:

- а) Поведінка.
- б) Обряд.
- в) Пристрасть (релігійний фанатизм).

18. Визначте групу хибних чинників, які не входять до класифікації психічних чинників релігій (за твердженням Рауля де ла Грассері):

- а) Егоїстичні спонуки.
- б) Спонуки самозбереження.
- в) Его-альтруїстичн спонуки.
- г) Альтруїстичні спонуки.

19. До егоїстичних мотивів Рауль де ла Грассері зараховує:

- а) Інстинкт самозбереження, страх перед нещастями та стражданнями і надію на щастя.
- б) Інстинкт суспільності.
- в) Співстраждання.

20. На думку німецького психолога В. Вундта, при вивченні яких продуктів людського духу можна застосовувати експеримент:

- а) Відчуття, уявлення.
- б) Мова.
- в) Міфи.
- г) Звичаї.

21. Представники ліберальної теології (Е. Трьольч, А. Гарнак, А. Річль) стверджували, що:

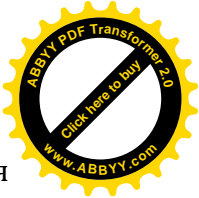
- а) Психологія релігії є частиною психології народів, а релігійні феномени можна психологічно пояснити лише на соціальній основі.
- б) Слід шукати прояв божественного акту спасіння у самій людині.
- в) Чим сильніше людина прагне до поглинання себе божеством, тим більше розвиває в собі благочестя. Домінуючим чинником у цьому процесі є любов.

22. У французькій школі виділяють три основних напрями в осмисленні психології релігії, кожний із яких репрезентував її відповідну проблематику. Визначте хибний:

- а) Загальнотеоретичний.
- б) Психологічний.

- в) Релігійний.
г) Соціально-психологічний.
23. **Хто з німецьких науковців своє основне дослідження присвятив психології молитви, сутність якої він вбачав у містичному зв'язку з Богом:**
- а) Г. Воббермін.
б) Ф. Хайлер.
в) В. Грюн.
24. **Психологія релігії як самостійна дисципліна виникла:**
- а) На початку XIX ст.
б) Наприкінці XX ст.
в) На зламі XIX і XX ст.
25. **Хто з відомих філософів ототожнює самопізнання і богопізнання, підкреслює безпосередній зв'язок духовності із творчою природою людини, її здатністю до самотворення, пов'язує з актуалізацією божественного, що міститься в самій людині:**
- а) Г. Сковорода.
б) Ф. Шлейєрмахер.
в) Б. Спіноза.
26. **Проблема людини, що розглядається у процесі перетворення її на шляху до пізнання Бога – це головна ідея творчості:**
- а) Августина.
б) Г. Сковороди.
в) Ф. Шлейєрмахера.
27. **Ф. Шлейєрмахер підкреслює два моменти в релігійній свідомості. Визначте третє, хибне:**
- а) Відношення до безкінечності.
б) Особливу чуттєвість, яка вплетена в психологічну природу релігійної свідомості.
в) Можливість навчитися релігії.
28. **Хто вважається найяскравішою фігурою серед фундаторів психології релігії (відомий філософ і психолог, який у 1884 р. заснував Американську асоціацію психологічних досліджень):**
- а) Джорж Коу.
б) Вільям Джемс.
в) Едвін Старбек.
29. **Один із фундаторів соціології Е. Дюркгейм, звертаючись до проблем соціально-психологічного вивчення релігійності, розглядає релігію у трьох ракурсах. Знайдіть явно хибний четвертий варіант:**
- а) У межах загальної теорії суспільства, де релігія виступає інтегратором соціального життя.
б) В контексті соціології релігії, де пояснює появу релігійних уявлень.

- в) У межах етнології релігії, в якій розкриваються релігійні вірування австралійських аборигенів.
- г) В контексті соціальної психології, в якій розкривається вплив суспільства на розвиток релігійності особистості.

30. За визначенням Р. Грассері, питаннями релігії займається космосоціологія, коли релігія розглядається:

- а) Як зв'язок між людьми і Богом та іншими світовими силами.
- б) Як продукт людського суспільства.
- в) Як галузь психології, оскільки відносно відокремлюючись, розумові явища стають факторами релігійних явищ.

31. Вільгельм Вундт був яскравим представником напрямку:

- а) Французької психології релігії.
- б) Американської психології релігії.
- в) Німецької психології релігії.

32. В Україні питання психології релігії вперше почали підіймати викладачі університетів і духовних академій, зокрема І.М. Скворцов, В. Карпов, П.П. Кудрявцев, О.М. Новицький, Й.Г. Михневич, П.С. Авсенєв, С.С. Гогоцький, П.І. Ліницький, Д.І. Богдашевський, П.Д. Юркевич в рамках:

- а) Психології релігії.
- б) Релігійної психології.
- в) Релігійної філософії.

33. На думку якого психолога релігія виступає як проєктована в зовнішній світ психологія, як «всезагальний невроз нав'язливих станів», як «сублімований продукт сексуальних потягів», як «колективна ілюзія»:

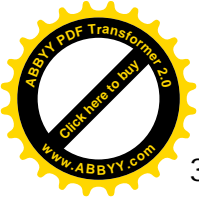
- а) З.Фрейда.
- б) К.Юнга.
- в) Е.Фромма.

34. Згідно моделі людської психіки З. Фрейда, інстанція Я це:

- а) Джерело біологічних суперечливих інстинктів, що впливають на діяльність людини (передусім сексуальних, а також інстинктів задоволення, самозбереження, агресивності, життя та смерті).
- б) Сфера раціональної психічної діяльності людини, що приймає рішення, це критична інстанція, яка підіймає інстинкти до вимог реальності.
- в) Вимоги суспільства, правила, норми моралі, які пред'являє суспільство до особистості. Інакше кажучи, це представник суспільства у душі людини.

35. У своїй роботі «Леонардо да Вінчі. Спогади дитинства», релігійність з Едіповим комплексом була пов'язана:

- а) А. Адлером.
- б) З. Фрейдом.
- в) К. Юнгом.

36. Психологія первісної культури та релігії не була об'єктом досліджень:

- а) З. Фрейда.
- б) К. Юнга.
- в) Е. Фромма.

37. Хто з відомих психологів бере за фундамент для психологічної моделі ідею подібності душевного життя окремого індивіда з психологічним життям того чи іншого народу:

- а) З. Фрейд.
- б) К. Юнг.
- в) В. Вундт.

38. В. Вундт у «Психології народів» перекладає табу як:

- а) «Святий», «священний».
- б) «Небезпечний», «нечистий», «заборонений».
- в) «Неписаний законодавчий кодекс людства».

39. Згідно теорії З. Фрейда, Боги в житті людини виконують декілька функцій. Знайдіть хибний варіант:

- а) Нейтралізації – усувають жах перед природою.
- б) Примирення – перш за все, з жорстокістю людського буття.
- в) Винагородження за ті страждання, які спричиняє людині.
- г) Каральну – карають за порушення прописаних законів і правил життя.

40. Трьохрівнева структура психіки (свідомість, індивідуальне несвідоме, особисте несвідоме) була презентована:

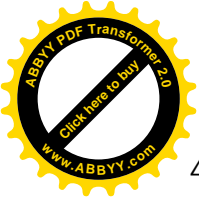
- а) З. Фрейдом.
- б) К. Юнгом.
- в) Е.Фроммом.

41. Згідно теорії К. Юнга свідомість:

- а) Не створює сама себе, вона пробуджується і піднімається з глибинних пластів психіки.
- б) Відображає особистий досвід окремої людини і складається із переживань, які були колись свідомими, але втратили свою інтенсивність і забулись або були витиснені.
- в) Це «родовий спадок можливостей репрезентації», існує тільки завдяки спадковості.

42. Архетип за К. Юнгом – це:

- а) Генетично закріплений образ в людській психіці, який з необхідністю відтворюється в кожному новому поколінні.
- б) Динамічний образ, частинка об'єктивної психіки, яку можна правильно зрозуміти тільки тоді, коли її переживають як автономне візаві.
- в) Загальнолюдський досвід, «родовий спадок можливостей репрезентації».

43. Згідно з Юнгом, релігія – це:

- а) Стан свідомості, який є проявом життєвого зв'язку з тими психічними процесами, які знаходяться в глибині душі.
- б) Поняття, яке фіксує установку свідомості, змінену досвідом священного.
- в) Шлях спасіння, що розкривається в одкровенні.
- г) Всі відповіді вірні.

44. Релігію розглядав як нав'язливий невроз:

- а) З. Фрейд.
- б) К. Юнг.
- в) Е.Фромм.

45. Свідома частина особистості в теорії К. Юнга ідентифікується з:

- а) «Над-Я» (супер-его).
- б) «Я» (его).
- в) «Воно» (ід).

46. К. Юнг вважає, що основою хвороби душі є:

- а) Втрата духовних орієнтирів.
- б) Постійний пошук образу Бога в собі.
- в) Відсутність співробітництва психологів і теологів.

47. Еріх Фромм є представником, за його власним визначенням:

- а) Психоаналізу.
- б) Гуманістичної психології.
- в) Гуманістичного психоаналізу.

48. Е. Фромм вважає, що несвідоме – це:

- а) Те, що подавлене, що несумісне з вимогами культури і нашого Я.
- б) Є джерело одкровення, символ божества, джерело мудрості.
- в) Та частина самості, яка вміщує і добре і зле, вище і нижче. До нього ми повинні ставитися не лише без жаху, але й без благоговіння.

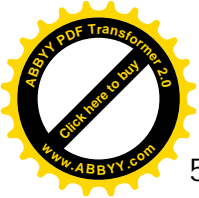
49. На думку Е. Фромма релігії можна поділити на декілька груп.

Винайдіть хибну групу:

- а) Авторитарні.
- б) Демократичні.
- в) Гуманістичні.

50. В теорії Е. Фромма гуманістична релігія – це:

- а) Продукт суспільства, в якому людина пригнічує людину, де особистість є засобом, а не метою.
- б) Утвердження принципів любові і справедливості, свободи і щастя.
- в) Спроба створення релігії, вільної від догматичних і культових обмежень, яка б не суперечила науковій картині світу і в той же час зберігала той особливий емоційний фон, зокрема відчуття священного трепету, благоговіння, які є невід'ємними атрибутами будь-якої релігії.

51. **Е. Фромм виокремлює такі аспекти релігії:**

- а) Переживання.
- б) Науково-магічний аспект.
- в) Ритуал.
- г) Семантичний аспект.
- д) Всі відповіді вірні.

52. **Оберіть найточніше визначення поняття «ритуал» за Е.Фроммом:**

- а) Це символічний вираз думок і почуттів за допомогою дії.
- б) Це спільна для багатьох дія, яка виражає спільні устремління, що мають підстави у спільних цінностях.
- в) Це релігійне служіння.

53. **Згідно гуманістичної теорії К. Роджерса, основним мотивом поведінки людини є прагнення до:**

- а) Саморозвитку.
- б) Самоактуалізації (самовираження).
- в) Самовдосконалення.

54. **Провідний стародавній психотерапевтичний метод в роботі К. Роджерса:**

- а) Метод наказів і заборон.
- б) Навіювання і самонавіювання.
- в) Переконавання і порад.
- г) Сповідь і катарсис.

55. **С. Гроф назвав трансперсональними:**

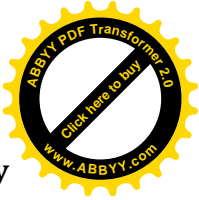
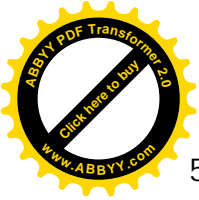
- а) Відчуття індивіда, коли його свідомість розширюється за межі Его і трансцендує за просторово-часові межі.
- б) Абстрактні переживання, в яких немає особливого символічного змісту.
- в) Перинатальні переживання, що передують біологічному народженню.

56. **Хто з психологів-трансперсоналів довів, що існує пряма залежність між тим, як проходить вагітність і пологи, і тим, як складеться згодом доля дитини, до яких психічних особливостей та захворювань вона буде схильна у дорослому житті:**

- а) К. Уілер.
- б) С. Гроф.
- в) Р. Уолш.

57. **Основна ідея логотерапії В. Франкла:**

- а) Знаходження сенсу життя.
- б) Знаходження сенсу релігійної віри.
- в) Дослідження духовного несвідомого, в якому знаходиться кладова творчих потенцій.

58. Хто з психологів став відомим широкому загалу своїм вченням про кризу ідентичності:

- а) Віктор Франкл.
- б) Мілтон Еріксон.
- в) Ерік Еріксон.

59. В. Франкл виділив три основні пласти цінностей, завдяки яким індивідуальне буття людини стає осмисленим. Знайдіть хибний варіант:

- а) Цінності творчості.
- б) Цінності буття.
- в) Переживання.
- г) Відношення.

60. Г. Олпорт вважає, що збереженню психічного здоров'я людини сприяє саме:

- а) Внутрішня релігійна орієнтація.
- б) Зовнішня релігійна орієнтація.
- в) Відсутність релігійної орієнтації.

Система оцінювання з курсу «Психологія релігії» для студентів денної форми навчання

Поточний контроль

1. Усна відповідь (розкриття теоретичного питання) на практичному занятті оцінюється від 2 до 5 балів.

2. Виконання самостійної роботи з окремої теми оцінюється від 2 до 5 балів.

3. Письмове тестове завдання з окремої теми оцінюється наступним чином:

9–10 правильних відповідей – 5 балів;

7–8 правильних відповідей – 4 бала;

5–6 правильних відповідей – 3 бала;

3–4 правильні відповіді – 2 бала;

1–2 правильні відповіді – 1 бал.

Підсумкова оцінка з кожної теми виставляється за середнім арифметичним показником усіх балів, що отримані за різні види завдань.

У випадку, коли студент не готовий до виконання завдання, йому нараховується 0 балів.

Виконання **індивідуального науково-дослідного завдання (ІНДЗ)** з даної навчальної дисципліни оцінюється наступним чином:

відмінно – 20 балів;

добре – 15 балів;

задовільно – 10 балів.

Підсумковий контроль

Підсумковий контроль проводиться у формі письмового тестування за програмою даної навчальної дисципліни, що складається з 60 питань. Шкала оцінювання виглядає наступним чином:

50–60 правильних відповідей – 80 балів;

40–49 правильних відповідей – 60 балів;

30–39 правильних відповідей – 40 балів;

20–29 правильних відповідей – 20 балів.

Система оцінювання з курсу «Психологія релігії» для студентів заочної форми навчання

Поточний контроль

1. Усна відповідь (розкриття теоретичного питання) на практичному занятті оцінюється від «незадовільно» до «відмінно».

2. Виконання самостійної роботи з окремої теми оцінюється оцінками від «незадовільно» до «відмінно».

3. Письмове тестове завдання з окремої теми оцінюється наступним чином:

9–10 правильних відповідей – «відмінно»;

7–8 правильних відповідей – «добре»;

4–6 правильних відповідей – «задовільно»;

3–1 правильні відповіді – «незадовільно»;

Критерії оцінки на заліку з курсу «Психологія релігії»

«Відмінно» – відповідь побудована на рівні самостійного творчого мислення, на основі ґрунтовного знання проблеми, що висвітлюється, основних понять та категорій, розуміння закономірностей дисципліни Психологія релігії. Студент демонструє грамотне, логічно-послідовне викладення матеріалу, вміння його поєднувати, робити узагальнення та висновки.

«Добре» – вірна відповідь, побудована на рівні репродуктивного мислення з елементами творчого пошуку, розуміння студентом основних закономірностей, поглядів і теорій в рамках вивченого курсу. Допускаються окремі незначні помилки та неточності у висвітленні неосновних аспектів проблеми, що розглядається студентом.

«Задовільно» – в цілому представлена студентом відповідь вірна, на рівні репродуктивного мислення. Допускаються недостатньо вірні формулювання, окремі незначні помилки у висвітленні основних аспектів проблеми, незнання студентом другорядних понять і категорій.

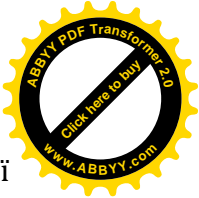
«Незадовільно» – невірна відповідь на поставлені запитання. Допущені значні помилки, що мають принципове значення. Незнання більшості понять і категорій з курсу «Психологія релігії». Нерозуміння студентом основи даної дисципліни. Неспроможність студента аналізувати матеріал, робити узагальнення та висновки.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Основна література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / За ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность. – М.: Канон, ОИ «Реабилитация», 1999. – 464 с.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383с.
4. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни // В. М. Бехтерев. Гипноз. – Д.: Сталкер, 2000. – С. 125—246.
5. Бутру З. Наука и религия в современной философии. – СПб.: Изд. «Шиповник», 1910. – 360 с.
6. Бучма О. Релігійність особи: мотиви та вияви. Показники та критерії релігійності // Академічне релігієзнавство: Підручник. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 528–534.
7. Введенский А. Вера в Бога, ее происхождение и основание. – М.: Университет, 1891. – 465 с.
8. Введенский А. И. Условие позволительности веры в смысл жизни // Смысл жизни в русской философии. Конец XIX – начало XX века. – СПб.: Наука, 1995. – С. 40–74.
9. Вундт В. Психология народов. – М.: Изд-во Эксмо; СПб., 2002. – 864 с.
10. Ганнушкин П. Б. Сладострастие, жестокость и религия // Избранные труды / Под ред. О. В. Кербикова. – М.: Мед., 1964. – С. 80—93.
11. Гегель Г.-В.-Ф. Философия религии: В 2-хт. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1. — 532 с.
12. Грассери Р. Психология религии / Пер. с франц. В. И. Писаревой. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1901. – 332 с.
13. Джуссани Луиджи. Религиозное чувство. «Путь». – М.: Христианская Россия, 2000. – Кн. 1. – 193 с.
14. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. – К.: Юніверс, 2000. – 424 с.
15. Жане П. Неврозы и фиксированные идеи. – СПб., 1903. – 434 с.
16. Зиммель Г. Религия. Социально-психологический этюд. – М., 1909. – 65 с.
17. Изард К. Е. Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – 464с.
18. Кандыба В. М. Эмоциональный гипноз. – СПб.: Лань, 1997. – 512 с.
19. Карагодіна О. Релігія як соціально-психологічне явище // Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 519 с.
20. Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. – К.: Світ знань, 1992. – 52 с.
21. Красников А. Н. Методология классического религиоведения. – Благовещенск: Библиотека журнала «Религиоведение», 2004. – 148 с.

22. Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференційної психології релігії // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – С. 65 – 75.
23. Липинский В. Релігія і церква в історії України. – К.: Рада, 1995. – 16 с.
24. Лубський В.І., Предко О.І. Психологія релігії: Підручник і хрестоматія. – Ч.1.: Київ: «Центр учбової літератури», 2004. – 208 с.
25. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2000. – 449 с.
26. Начала христианской психологии. Опыт самоиспытания. Сатис. – СПб., 2000. – 31 с.
27. Олпорт Г.-В. Личность в психологии. – М. – СПб., 1998. – 345 с.
28. Попова М. А. Критика психологической апологии религии (Современная американская психология религии). – М.: Мьюль, 1973. – 261 с.
29. Предко О.І. Психологія релігії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 344 с.
30. Психологія. З викладом основ психології релігії. – Л.: Свічадо, 1998. – 320 с.
31. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
32. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Вид. 3-тє. – Тернопіль, 2002. – 448 с.
33. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2001. – 720с.
34. Рибо Т. Психология внимания. – СПб., 1890. – 128 с.
35. Рибо Т. Психология чувств. В 2-ч. – Житомир: Електро-Типография Е.А. Синькевича. – 308 с.
36. Сарапін О. В. Психологія релігії // Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 152 – 157.
37. Смирнова (Дубова) Е. Т. Введение в религиозную психологию: Учеб. пособ. – Самара: Издательский Дом «Бахрах». – М., 2003. – 160 с.
38. Угринович Д. М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
39. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66 – 97.
40. Шлейермахер Ф. Речи о религии. Монологи. – М.: ИСА, 1994. – 432 с.
41. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1966. – С. 179 – 203.

Допоміжна література

1. Авдеев Д. А. Духовная сущность психических расстройств. Размышления православного врача. – М.: Русский Хронограф, 1998. – 64 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.
4. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии. Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Спарк, 1998. – 215 с.
5. Анцыферова Л. И. Психологическое учение о человеке: теория Б. Г. Ананьева, зарубежные концепции, актуальные проблемы // Психологический журнал. 1998, № 1, с. 3-15.

6. Бадмажапов Ц.-Б. О соотношении «психологического» и «эстетического» в буддийской иконографической традиции // Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока. – Новосибирск, 1990, С. 138 – 148.
7. Бежан Сергей свящ. Психология буддизма. – Харьков, 1913. (Вера и разум 1913).
8. Белик А. А. Измененные состояния сознания в современном и традиционном обществе // Журнал прикладной психологии. 1998, № 3, С. 4–11.
9. Белик А. А. Культура и личность: Психологическая антропология. Этнопсихология. Психология религии: Учебное пособие. – М.: РГГУ, 2001. – 380 с.
10. Белорусов С. А. Презентация модальности: религиозно-ориентированная психотерапия // Московский психотерапевтический журнал. 2007, № 3 (54), С. 185-192.
11. Белорусов С. Психотерапевтическое депрограммирование жертв псевдорелигиозных культов // Альфа и Омега. 1997, № 4(11).
12. Бердяев Н. Смысл творчества. – М., 1989. (переизд.: М., 1916).
13. Бердяев Н. Спасение и творчество (Два понимания христианства) // Путь. № 2, янв. 1926, С. 26 – 46 (переизд.: Путь. Кн. 1. М., 1992, С. 161 -175).
14. Березанцев А. Ю. Психосоматические аспекты религиозного опыта // Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: Сборник научных работ. Т. 4. – Харьков, 2006, С. 19-22.
15. Бондаренко А. Ф. Христианская психотерапия в США и англоязычном мире // Московский психотерапевтический журнал. 1996, № 1, С. 115-128.
16. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. 1980, № 2, С. 3-12.
17. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии // Вопросы психологии. 1997, № 5, С. 3-19.
18. Братусь Б. С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии // Психология с человеческим лицом. – М., 1997, С. 67-91.
19. Братусь Б. С. Русская, советская, российская психология: Конспективное рассмотрение. – М.: Моск. психолого-соц. ин-т, 2000. – 87 с.
20. Будилова Е. А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке. – М.: Изд-во АН СССР, 1960.
21. Буланова Н. Символика цвета на Востоке // Азия и Африка сегодня. 1983, № 8.
22. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990 (переизд.: М.: Путь, 1912). – 234 с.
23. Буянов М. И. Религия и психотерапия. – М.: Рос. об-во медиков-литераторов, 1998.
24. Василук Ф. Е. Переживание и молитва. Опыт общепсихологического исследования. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.
25. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Его же. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990, С. 44-305.
26. Ветухов А. В. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова. – Варшава, 1907. Вып.1-2.- С. 246-274.
27. Виснап Н. Е. Психология религии в России. (Вторая половина XIX – начало XX веков). – Л.: ЛГУ, 1974.

28. Владимир (Цветков) о. О православной психотерапии // Психология и христианство. – СПб., 1997, С. 43-44.

29. Вознесенский А. И. Возможность Богопознания. Опыт психического и гносеологического оправдания христианского учения о Боге, как личной творческой Первопричине мира. – Казань: Типо-лит. Импер. ун-та, 1897.

30. Воловикова М., Рязова Т., Гренкова-Дикевич Л. Особенности религиозной идентификации в современной России // Развитие национальной этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков. – М., 2001, С. 132-141.

31. Гааз Ф. П. Азбука христианского благонравия. Об оставлении бранных и укоризненных слов и вообще неприличных на счет ближнего выражений. – М., 1898. – 63 с.

32. Генисаретский О. И. Личность и творчество в целостности средневековой культуры: (К содержанию проблемы) // Эстетическое воспитание и экология культуры. – М., 1988, С. 380-422.

33. Голубева Л. Н. Человек в философских исканиях книжников и иконописцев древней и средневековой Руси // Русская литература и философия: постижение человека. Материалы Второй всероссийской научной конференции. Ч. 1. – Липецк, 2004, С. 23-31.

34. Гостев А. А. Образная сфера человека в познании и переживании духовных смыслов. – М.: Ин-т психологии РАН, 2001. – 85 с.

35. Грановская Р. М. Психология веры. – СПб.: Речь, 2004. – 576 с.

36. Григорий Нисский. Об устройении человека. Пер., прим. и послесл. В. М. Лурье. – СПб.: Аксиома, Мифрил, 1995. – 176 с.

37. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человеческого рода // Его же. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, С. 37-298.

38. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1993. – 418 с.

39. Дубова Е. Т. Духовный кризис в современной России и практическая психология // Журнал прикладной психологии. 2000, № 1, с. 29-38; № 2, С. 37-45.

40. Ерофеев В. В. «Воспитание» посредством идеологической речи // Образ человека XX века. М., 1988, С. 131-166.

41. Женщина в старообрядчестве. Материалы международной научно-практической конференции. Сост. А. М. Пашков, А. В. Пигин, И. Н. Ружинская. – // Сборники. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2006. Путь. № 7, С. 23-49.

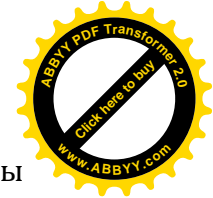
42. Журавский А. Представления о человеке в Коране и Новом Завете // Страницы. 1996, № 3, С. 139-148.

43. Зенько Ю. М. Органы чувств: сенсуалистский и христианский подходы // Диалог отечественных светской и церковной образовательных традиций. – СПб., 2001, С. 123-126.

44. Зенько Ю. М. Основы христианской антропологии и психологии. – СПб.: Речь, 2007. – 912 с.

45. Зенько Ю. М. Психология и религия. – СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.

46. Зенько Ю. М. Психология религии. – СПб.: Речь, 2009. – 552 с.

47. Зенько Ю. М. Психология религии: основные проблемы и перспективы развития // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2009, № 3, С. 196-210.

48. Зенько Ю. М. Психолого-педагогические выводы из христианского определения личности // Служба практической психологии в системе образования. Вып. 11. – СПб.: СПбАППО, 2007, С.21-25.

49. Зенько Ю. М. Развитие антропологических идей Б. Г. Ананьева в комплексном описании человека // Ананьевские чтения – 2007. – СПб.: 2007, С. 82-84.

50. Зенько Ю. М. Секулярный и христианский подходы к измененным состояниям сознания // Диалог отечественных светской и церковной образовательных традиций. – СПб., 2001, С. 126-128.

51. Зенько Ю. М. Современная психология и святоотеческий духовный опыт // Служба практической психологии в системе образования. Вып. 9. – СПб.: СПбАППО, 2005, С. 105-110.

52. Зенько Ю. М. Современная христианская психология и антропология в России. История и библиография // Московский психотерапевтический журнал. 2008, № 3 (58), С. 145-188.

53. Зенько Ю. М. Трехвековой диалог психологии и религии в России // Христианское чтение. 2000, № 19, С. 82-164.

54. Зенько Ю. М. Христианское определение понятия и феномена личности // Служба практической психологии в системе образования. Вып. 10. – СПб.: СПбАППО, 2006, С. 108-112.

55. Зенько Ю. М. Целостность как основной методологический принцип в христианской антропологии (и пример его применения к проблеме состава человеческого существа) // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Сер. IV. Педагогика. Психология. 2006, № 2, С. 167-182.

56. Зеличенко А. И. Психология духовности. – М.: Изд-во Трансперс. ин-та, 1996. – 400 с.

57. Зинченко В. П. Возможна ли поэтическая антропология? – М.: Изд-во Рос. открытого ун-та, 1994. – 44 с.

58. Знаменитые йогини. Женщины в буддизме. Сборник. – М.: Путь к себе, 1996. – 256 с.

59. Ионова А. И. Концепция личности в современном исламе // Вестник РАН. 1993, № 1, С. 18-61.

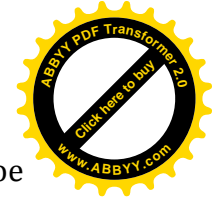
60. Исаева М. В. Цветовая символизация священных объектов в иконописи // Смыслы мифа: мифология в истории и культуре. Серия «Мыслители». Вып. 8. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского философского о-ва, 2001, С. 136-139.

61. Калинаускас И. Жить надо! Беседы с учениками // Его же. Жить надо! СПб., 1994, С. 385-568.

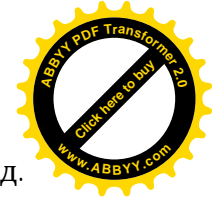
62. Кандинский В. Х. Общепонятные психологические этюды. – М., 1881.

63. Карпова Л. Н. Образ идеального человека в канонической иконе и западноевропейской живописи // Христианский мир: религия, культура, этнос. Материалы научной конференции. – СПб., 2000, С. 193-195.

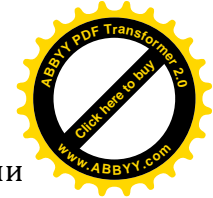
64. Кессиди Ф. Х. Был ли древний грек личностью? // Труды Тбилисского университета. Философия. 1989, т. 292, С. 135-138.

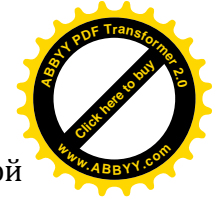
65. Киприан (Керн) архим. Пастырская психиатрия // Его же. Православное пастырское служение. – СПб., 1996, С. 354-385.
66. Кириллова Л. Психология верующих детей // Наука и религия. 1968, № 6, С. 12-17.
67. Китов А. И. Экономическая психология. – М.: Экономика, 1987. – 303 с.
68. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 312 с.
69. Корнилов М. Н. Проблема личности в Японии. – М., 1983 (Японское общество и культура. Вып. 1).
70. Краткий психологический словарь. Под ред. А. В. Петровского. – М., 1985. – 431 с.
71. Краткий психологический словарь-хрестоматия. Сост. Б. М. Петров. – М.: Высшая школа, 1974. – 134 с.
72. Кураев Андрей диакон. Человек перед иконой (Размышления о христианской антропологии и культуре) // Квинтэссенция. Философский альманах. – М., 1992, С. 237-262.
73. Лактанций Луций. О творчестве Божиим // Его же. Творения. Ч. 2. СПб., 1848, С. 271-317.
74. Лейтес Н. С. К проблеме сензитивных периодов психического развития человека // Принципы развития в психологии. – М., 1978, С. 196-211.
75. Личность в традиционном Китае. Отв. ред. Л. П. Делюсин. – М.: Наука, Вост. лит-ра, 1992. – 327 с.
76. Логинова Н. А. Антропологический принцип в отечественной психологии // Философский век. Альманах. Вып. 21. Ч. 1. – СПб., 2002, С. 215-219.
77. Лоскутов В. В., Иванов М. Д. К проблеме влияния духовно-религиозного опыта на трансформацию личности // Психология духовности: Хрестоматия. – Липецк, 2002, с. 255-264 (переизд.: Психологические проблемы саморегуляции личности. СПб., 1997, С. 157-165).
78. Маковский М. М. Язык – миф – культура: Символы жизни и жизнь символов. – М., 1996. – 329 с.
79. Маляревский Александр свящ. О развитии религиозного чувства детей дошкольного возраста. – СПб.: Тип. М. Акинфиева и И. Леонтьева, 1897.
80. Мартынов А. С. Конфуцианская личность и природа // Проблема человека в традиционных китайских учениях. – М., 1983, С. 180-191.
81. Мелехов Д. Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М., 2003, С. 12-61.
82. Мечковская Н. Б. Язык и религия. – М.: ФАИР, 1998. – 352 с.
83. Мнацаканян М. Место протестантской этики в концепции капитализма М.Вебера // СОЦИС. 1998, № 7.
84. Мягков И. Ф., Щербатых Ю. В., Кравцова М. С. Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности // Психологический журнал. 1996, № 6, С. 119-122.

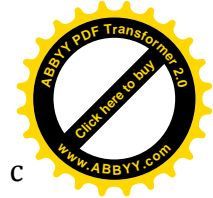
85. Начала христианской психологии. Учебное пособие для вузов. Отв. ред. Б. С. Братусь. – М.: Наука, 1995. – 236 с.
86. Немезий, епископ Емесский. О природе человека. / Пер. с греч. Ф. С. Владимирского. С предисл. и примеч. [Ф. Владимирского] и приложением краткого словаря и указателя. Почаев, Тип. Почаево-Успенской Лавры., 1904, XXXIV, 204 стр, 42 столбца, III стр.
87. Опара С. Язык и проблема религиозности индивида // Вопросы научного атеизма. Вып. 13. М., 1972, С. 259-282.
88. Особенности душепопечения в преклонном возрасте. Под ред. свящ. Сергия Филимонова. – СПб.: О-во свят. Василия Великого, 2003. – 32 с.
89. Остапенко Г. С. Женщины в протестантских церквях (на примере Великобритании) // Христианский мир: религия, культура, этнос. Материалы научной конференции. – СПб., 2000, С. 178-182.
90. Павленко В. Н., Ваннер К. Особенности психологии евангельских христиан-баптистов // Вопросы психологии. 2004, № 5, С. 72-86.
91. Писманик М. Г. Особенности сознания верующего. – М.: Знание, 1973. – 43 с.
92. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М.: Высшая школа, 1981. – 175 с.
93. Платонов К. К. Психология религии. Факты и мысли. – М.: Политиздат, 1967. – 239 с.
94. Платонов К. К. Человек и религия. – Минск: Народная асвета, 1984. – 142 с.
95. Полищук Ю. И. Влияние деструктивных религиозных сект на психическое здоровье личность человека // Журнал практического психолога. 1997, № 1, С. 93-97.
96. Попова М. А. Критика психологической апологии религии. (Современная американская психология религии). – М.: Мысль, 1973. – 261 с.
97. Постнов О. Г. Смерть в России X-XX вв.: историко-этнографический и социокультурный аспекты. – Новосибирск: СО РАН, 2001.
98. Психология. Словарь. Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
99. Психология и религия. Сборник. Отв. ред. А. Ф. Окулов. – М.: Мысль, 1971 (Вопросы научного атеизма. Вып. 11).
100. Психология науки: Учебное пособие / А.Г. Аллахвердян, Г.Ю. Мошкова, А.В. Юревич, М.Г. Ярошевский. – М.: Моск. психол.-социал. ин-т, Флинта, 1998. – 312 с.
101. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Смысл, 1997. – 115 с.
102. Развитие национальной этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков / Отв. ред. М. Барет, Т. Рязанова, М. Воловикова. – М., 2001. – 196 с.
103. Разумова М. А. К вопросу о социально-психологических особенностях священнослужителя // Психология и христианство. – М., 1997, С. 51-52.
104. Розин В. М. Психологическая помощь. Психотехника. Эзотерический опыт. – М.: Изд-во РОУ, 1995. – 160 с.

105. Романов А. В., Пятинин А. Э. Две парадигмы в психологии религиозного воспитания // Семейная психология и семейная терапия. 2003, № 3.
106. Руутсоо Р. Философия персонализма и психология религии в Тартуском университете до 1940 г. // Ученые записки Тартуского университета. Вып. 894. 1990, С. 61-78.
107. Савина Е. А. Особенности представлений детей 5-10 лет о душе // Вопросы психологии. 1995, № 3, С. 21-27.
108. Савина Е. А. Представления детей и юношества о душе // Человек. 2000, № 2, С. 123-128.
109. Сапина Е. А., Соколова Е. В. Особенности детско-родительских отношений в сектантской семье // Журнал практического психолога. 2000, № 8-9.
110. Свенцицкая И. С. Женщина в раннем христианстве // Женщина в античном мире. – М., 1995, С. 156-167.
111. Склярова Т. В. Понятие воли в педагогике, психологии, богословии. Возрастные кризисы как опорные точки развития воли в ребенке // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Сер. IV. Педагогика. Психология. 2005, № 1, С. 114-133.
112. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. – М., 1995. – 384 с.
113. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 3–17.
114. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе. – М.: Школьная пресса, 2000.- 421 с.
115. Смирнов П. С. Значение женщины в истории русского старообрядческого раскола. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1902 (Христианское чтение. 1902, № 3, С. 327-350).
116. Солсо Р. Когнитивная психология. Пер. с англ. – М.: Тривола, 1995. – 600 с.
117. Соснин В. А. Психология религии: американский опыт // Психологический журнал. 2002, № 2, С. 118-127.
118. Табрум А. Г. Религиозные верования современных ученых. Пер. с англ. 2-е изд. – М.: Творческая мысль, 1912.
119. Тамбиев А. Э., Кондрашев В. В., Мельников Е. В. Возрастные и половые особенности эффективности медитации // Психологический журнал. 1995, № 5, С. 129-133.
120. Творчество и личность: Тезисы докладов международного симпозиума 16-18 мая 1995 г. Отв. ред. П. Ф. Кравчук. – Курск, 1995.
121. Тейяр де Шарден Пьер. Феномен человека. Вселенская месса. Пер. с франц. – М.: Айрис-пресс, 2002. – 351 с.
122. Тищенко Ю. В. Особенности реагирования на ситуации фрустрации детей 5-8 лет из воцерковленных православных и невоцерковленных семей // Вопросы психологии. 2001, № 6, С. 27-35.

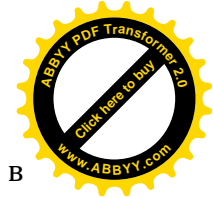
123. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – 509 с.
124. Торчинов Е. А. Даосское учение о «женственном» // Народы Азии и Африки. 1982, № 6, С. 99-107.
125. Труханов Михаил свящ. Православный взгляд на творчество. – М.: Друза, 1997. – 248 с.
126. Угринович Д. М. Атеистическое воспитание и преодоление религиозной психологии // Вопросы философии. 1961, № 4, С. 98-110.
127. Угринович Д. М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1969. – 352 с.
128. Фатеев А. Н. Что нового внесло христианство в созидание идеи личности и ее прав по сравнению с античной этико-политической философией. – Харьков: Печатное дело, 1906.
129. Федюкина Ю. С. Проблема личности в духовной традиции Японии // Человек в научном и религиозном мире. Сборник статей. – Саратов: Научная книга, 2005, С. 76-80.
130. Феофилакт Болгарский. Толкование на послания св. апостола Павла. – М.: СКИТ, 1993. – 688 с.
131. Флоренский Павел свящ. Небесные знамена (Размышление о символике цветов) // Его же. Сочинения в четырех томах. Т. 2. – М., 1996, с. 414-418 (переизд.: Маковец. 1922, № 2, С. 14-16).
132. Флоренский Павел свящ. Храмовое действо как синтез искусств // Его же. Сочинения в четырех томах. Т. 2. – М., 1996, С. 370-382 (Маковец. 1922, № 1, С. 28-32).
133. Фортунатто Марианна. Икона в свете преображения и обожения человека. Пер. с англ. // Страницы. 1997, № 2:3, С. 408-415.
134. Франк, С. Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию // Франк, С. Л. Предмет знания. Душа человека. С.-Пб., «Наука», 1995. С. 417-632.
135. Храмова К. В., Азаматов Д. М. Самосознание современной молодежи с различной религиозной ориентацией. – Уфа: РИО БашГУ, 2006. – 112 с.
136. Целуйко В. М. Психология нетрадиционных религий в современной России. – Волгоград: Прин Терра-Дизайн, 2004. – 208 с.
137. Четвериков Сергей прот. Как подготовиться к посту, исповеди, причастию детям и подросткам. – М.: Ковчег, 2010. – 45 с.
138. Чумакова Т. В. «Псалом бытия» (древнерусская иконопись как источник этико-антропологических представлений // Verbum. Вып. 3. Византийское богословие и традиции религиозно-философской мысли в России. – СПб., 2000, С. 480-487.
139. Шапарь В. Б. Психология религиозных сект. – Минск: Харвест, 2004. – 380 с.
140. Шеховцова Л. Ф., Зенько Ю. М. Элементы православной психологии. – СПб.: Речь, 2005. – 252 с.
141. Штейнер Е. С. О личности, преимущественно в Японии и Китае, хотя, строго говоря, в Японии и Китае личности не было // Одиссей. 1990. – М., 1990, С. 38-47.

142. Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии. Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1998. – 532 с.
143. Юревич А. В. Социальная психология науки. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – 352 с.
144. Янушкявичене О. Л. «Что есть человек, что Ты помнишь его», или Главная задача каждого возрастного периода жизни человека // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Сер. IV. Педагогика. Психология. 2005, № 1, С. 134-145.

Рекомендована література: Першоджерела

1. Гроф К., Гроф С. Неистовый поиск себя: Руководство по личностному росту через кризис трансформации / К.Гроф, С.Гроф; Пер. с англ. А.Ригина, А.Киселева. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 347 с.
2. Гроф К., Гроф С. Духовный кризис: Когда преобразование личности становится кризисом. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 377 с.
3. Гроф С. За пределами мозга. 3-е изд. – М.: Институт трансперсональной психологии. Издательство института Психотерапии. – 2000. – 504 с.
4. Гроф С. Космическая игра. – М.: Институт трансперсональной психологии. Издательство САТТВА, 2000. – 256 с.
5. Гроф С. Путешествие в поисках себя. М.: Издательство Трансперсонального Института, 1994. – 238 с.
6. Гроф С., Беннет Х.Г. Холотропное сознание: Три уровня человеческого сознания и как они формируют нашу жизнь. – М.: Издательство Трансперсонального Института, 1996. – 245 с.
7. Гроф С. Хэмфакс Д. Человек перед лицом смерти. – М., 1996. – 244 с.
8. Джемс В. Воля к вере. – М.: Республика, 1997. – 431 с.
9. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – Санкт-Петербург: «Андреев и сыновья», 1993. – 418 с.
10. Джемс В. О человеческом бессмертии. – Москва. Типо. -ли- тогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1901. – 56 с.
11. Джемс В. Прагматизм. /Джемс В. Пер. с англ. П. Юшкевича. / Эбер М.: Пер. с фр. З. Введемской. О прагматизме/ Юшкевич П. – К.: Україна, 1995. – 284 с.
12. Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения. – М.: Изд-во «Космос», 1911. – 235 с.
13. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб.: Издат. группа «Евразия», 1997. – 430 с.
14. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. / Перевод. с англ. Татлыбаевой А.М. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
15. Маслоу А.Г. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл. – 1999. – 425 с.
16. Маслоу А.Г. Психология бытия. – М.: Рефл-бук, 1997. – 304 с.
17. Оллпорт Гордон В. Личность в психологии. – КСП, М.: «Ювента», СПб. – 1998. – 345 с.
18. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.

19. Роджерс К.Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. М.: Эксмо-Пресс, 2002 г. – 417 с.
20. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
21. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. – СПб.: Речь, 2000. – 194 с.
22. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94-142.
23. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. – М-Пг., 1922. – 250 с.
24. Фрейд З. Леонардо да Винчи. Воспоминания детства // Тотем и табу: СПб. – М.: Олимп. ООО «Изд.-во АСТ – ЛТД», 1998. – С. 217-278.
25. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии // Тотем и табу: СПб. – М.: Олимп. ООО «Изд.-во АСТ – ЛТД», 1998. – С. 16-183.
26. Фрейд З. Человек Моисей и монотеистическая религия // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М.: «Ренессанс», 1992. – С. 135-256.
27. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 635 с.
28. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО «Издательство АСТ ЛТД», 1998. – 664 с.
29. Фромм Э. Догмат о Христе. – М.: Олимп; Назрань: АСТ, 1998. – 414 с.
30. Фромм Э. Психоанализ и дзен-буддизм // Э. Фромм, Д. Судзуки, Р. де Мартино. Дзен-буддизм и психоанализ. – М: Изд.-во «Весь мир», 1997. – С. 97-183.
31. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.
32. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Академический проспект, 2010. – 256 с.
33. Элиаде М. Мефистофель и Андрогин / Пер. С фр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 287 с.
34. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетип и повторяемость. – СПб. «Алетейя», 1998. – 249 с.
35. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.
36. Элиаде М. Под тенью лилии. – М.: Энигма, 1996. – 864 с.
37. Элиаде М. Шаманизм. Архаические техники экстаза. – К.: София, 2000. – 480 с.
38. Эриксон Эрик Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – М., 1996. – 506 с.
39. Юнг К.Г. Бог и бессознательное. – М.: Олимп, ООО «Изд.-во АСТ-ЛТД», 1998. – 480 с.
40. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // К.Г. Юнг. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – С. 96-128.
41. Юнг К.Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание. – М.: Олимп: АСТ-ЛТД, 1997. – 400с.
42. Юнг К.Г. Ответ Иову / Пер. с нем. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», Канон, 1998. – 384 с.
43. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное Юнг К.Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
44. Jung C.G. Letters. Vol.2 1957.
45. Jung C.G. Symbols of Transformations. Princeton. NY., 1911-1912.

Навчальне видання

Пасько Катерина Миколаївна

Психологія релігії

Навчально-методичний посібник

Суми: СумДПУ, 2012 р.

Свідоцтво ДК №231 від. 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск **А. А. Сбруєва**

Комп'ютерний набір **К. М. Пасько**

Комп'ютерна верстка **Ю. С. Нечипоренко**

Здано в набір 20.02.12. Підписано до друку 26.03.12.

Формат 60x84/16. Гарн. Cambria. Друк. ризогр. Папір офсет.

Умовн. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 5,7.

Тираж 100. Вид. № 32.

Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ ім. А. С. Макаренка

